

הקהל כגוף כלכלי: הקדש המוסתערבים בקהיר לאור תעודות מן הגניזה

דותן ארד

מעט מאוד ידוע על הקהלים המוסתערבים באימפריה העות'מאנית. כמה מחקרים עסקו בהיבטים שונים בחיי המוסתערבים בקהילות שונות,¹ אך טרם נכתבה מונוגרפיה מקיפה על קהל מוסתערבי וסדריו.² במאמר זה ברצוני לדון בהיבטים שונים בחיי הקהל המוסתערבי של קהיר במאה השש עשרה. עד עתה נכתב אך מעט על קהל זה. בספרות

* המאמר נכתב בעת שהותי ביחידה לחקר הגניזה בספריית האוניברסיטה של קמברידג' בנובמבר 2009. אני מודה לעובדי היחידה על הכנסת האורחים החמה וכן על הרשות לפרסם קטעי גניזה מאוצרות הספרייה. נסיעה זו ודומותיה לא היו יכולות להתקיים ללא תמיכתה של אשתי רחל, ועל כך נתונה לה תודתי. אני מודה מקרב לב גם לד"ר מרים פרנקל שקראה טיוטה של המאמר והעירה הערות מועילות. התעודות הנדונות כאן אותרו ונחקרו במסגרת עבודת הדוקטור שלי העוסקת ביהודים המוסתערבים בשלהי ימי הביניים. הן תשמנה חלק מן המסד לכתיבת פרק כולל על מוסד ההקדש בחברה המוסתערבית.

1 **קהיר:** י' הקר, 'לדמותה של הנהגת קהל המוסתערבים בקהיר בסוף המאה השש-עשרה', ספר היובל לפרופ' שמעון שוורצפוקס, בעריכת י' הקר ואחרים, ירושלים תשע"א, עמ' 89–100. **ירושלים:** מ' רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז [בעיקר בירושלים ובצפת]', קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 73–101; א' ריינר, 'הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית – תעודות ובירורים בשולי "פרשת הזקנים"', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 23–81; א' דוד, 'פרשת הזקנים' בירושלים בשלהי ימי הביניים', קהל ישראל, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, בעריכת א' גרוסמן וי' קפלן, ירושלים תשס"ד, עמ' 175–195; **צפת:** י' הקר, 'גאון ודיכאון: קטבים בהווייתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ר' בונפיל ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 572–579; רוזן, שם; ר' למדן, 'חסים בין-עדתיים בצפת לאחר גירוש ספרד – בחינה מחודשת', פעמים, 72 (תשנ"ז), עמ' 75–83; **דמשק:** א' ויי' ריבלין, 'לקורות היהודים בדמשק (במאה הרביעית לאלף השישי)', רשמות, ד (תרפ"ו), עמ' 77–119; מ' בניהו, 'דרושיו שלרבי יוסף בן מאיר גארסון – מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית', מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' קג–קט (וראו בהערה הבאה); **דמשק וחלב:** י' הראל, 'מחלוקת והסכמה – ספרדים ומוסתערבים בחלב', לאדינאר, א (תשנ"ח), עמ' 119–138. לסקירה קצרה על המוסתערבים ולהפניות למחקרים על אודותם, ראו: ד' ארד, 'לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש-עשרה: ר' יוסף ו' ציאח', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 143–144.

2 במקומות אחרים עסקתי בהרחבה בסוגיות שונות הנוגעות לארגון ולחיי הדת, החברה והמשפחה אצל המוסתערבים בדמשק במאה השש עשרה. ראו: ד' ארד, 'לתולדות המוסתערבים בדמשק במאה השש

המחקר הוקדשה תשומת לב מסוימת לסכסוך שפרץ בין המוסתערבים ובין המגריבים בקהיר, סכסוך שהובא לדיון בפני רדב"ז.³ לאחרונה פורסמה תעודה חדשה שיש בה פרטים מאירי עיניים על אופן ארגונו של הקהל בקהיר בשלהי המאה השש עשרה.⁴ עם זאת, היבטים רבים בחיי הציבור של קהל זה נותרו עלומים. עדיין איננו יודעים כמעט דבר על פרנסתם של בני הקהל, על דמותם התרבותית והדתית, על הנהגתם הרוחנית, ועוד.

להלן אציג מקור חדש ועשיר המסייע להכרת הקהל המוסתערבי בקהיר בתקופה זו. באוספי הגניזה השתמרו שרידים מפנקס חשבונות בערבית-יהודית שניהל גזבר ההקדש⁵ של הקהל המוסתערבי בעיר. עד עתה מצאתי שרידים של יותר מחמישה עשר דפים מפנקס זה, והם מתעדים את הפעילות הכספית של הקהל בין השנים שמ"ח-שס"ה (1605-1588). בנוסף לכך גם מצאתי דף אחד מפנקס מוקדם יותר, שנרשמו בו הכנסות והוצאות של כספי הקהל בין השנים שי"א-שי"ד (1551-1554). אלה הם קטעי הגניזה של הפנקס (קצתם מכילים דף אחד וקצתם שני דפים) והשנים המתועדות בהם:

עשרה, יהדות סוריה: היסטוריה זהות ומורשת, בעריכת י' הראל, רמת גן (בדפוס); הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 195-218.

3 H. Z. Hirschberg, 'The Agreement between the Musta'ribs and the Maghribis in Cairo, 1527', *Saló Wittmayer Baron Jubilee Volume, on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Jerusalem 1974, pp. 577-590; ש' שטובר, 'מבית הדין היהודי אל בית הדין השרעי: הסכסוך בין המוסתערבים והמגריבים בקהיר במאה השש עשרה', מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם, בעריכת ב' אברהמוב, א, תל אביב תשס"א, עמ' 107-127. על המוסתערבים בקהיר במאה השש עשרה ראו גם: מ' ליטמן, 'היחסים בין הקהלים במצרים בט"ז והי"ז', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 29-55. תעודות שונות מאוסף הקהל פורסמו בכמה מקומות בידי ישראל בן-זאב (ראו למשל: י' בן-זאב, 'התעודות העבריות שבגניזת הקהילה היהודית בקאהיר', ספונות, ט (תשכ"ה), עמ' רסג-רצג). הקר, לדמותה (לעיל, הערה 1).

5 נקטתי במונח 'גזבר ההקדש' מפני שזה המונח המופיע בתעודות לציון האחראי על ההוצאות וההכנסות של כספי ההקדש. ראו: אוסף מוצרי, VII 32.1, שורה 6 (להלן, נספח א). המונח מופיע גם בספרות השו"ת של המאה השש עשרה והשבע עשרה. ראו מראי מקום אצל מ' ליטמן, יהדות מצרים במאות ט"ז-י"ז: על פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ח, עמ' 247, הערה 26, ושם גם נרשמו כינויים אחרים למשרה זו בספרות הזמן. וראו גם: ל' בורנשטיין-מקובצקי, 'הקהילה ומוסדותיה', תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914), בעריכת י"מ לנדאו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 190. לצדו של הגזבר פעלו הממונים על גביית דמי השכירות והנדבות ועל חלוקת הכספים למטרות שונות. תוארם של אלה לא נזכר בדפי הפנקס והם מצוינים בשםם בלבד. עם זאת נזכר 'גבאי תמיד' (T-S Misc. 8.15), דהיינו המופקד על איסוף הכסף לקופת התמיד' (ראו עליה להלן). במאמר זה אני מכנה את כל העוסקים בפעילות הכספית של ההקדש בתואר הכולל 'גבאים'.

אלמסתערב ישמרם צורם).⁸ רבים מן השמות הנזכרים בדפי החשבונות הללו רווחים בקרב המוסתערבים, וכמה מהם אף ניתן לזהות עם אישים בני הזמן בקהל המוסתערבי. הכותב תיעד בדקדקנות כל הכנסה והוצאה של כספי הציבור. מה היו מקורות ההכנסה של הקהל ועל מה הוא הוציא את כספו? סקירת מקורות ההכנסה והצרכים שלשמן הוצאו כספי הקהל מעלה תמונה מלאה ועשירה של חיי הקהל על רבדיו השונים. היא מציגה בפנינו פנים מגוונות של הארגון, הסעד, הכלכלה וחיי הרוח של קהל בלתי מוכר זה בבירת מצרים.⁹

א. מקורות ההכנסה

כמו בתקופת הגניזה הקלסית, גם במאה השש עשרה היו דמי השכירות ששילמו הדיירים שהתגוררו בבתי ההקדש מקור ההכנסה העיקרי של קופת ההקדש.¹⁰ לצד דמי השכירות הללו היו גם מסים פנימיים מקור הכנסה של הקהל. כמו כן הגיעו אל קופת ההקדש כספי נדבות ותרומות שונות.

1. מיסוי ותרומות

הקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית היו מטילות מסים על מוצרים בעלי דרישות כשרות מסוימות, כדוגמת גבינה, בשר ויין.¹¹ באחד מדפי הפנקס רשם הגזבר: 'איצה

8 T-S AS 155.348, 1r. וראו גם שם, 2r; וכן: T-S AS 199.11, 1r.

9 במסגרת מצומצמת זו התמקדנו בידיעות שניתן למצות מדפי הפנקס על חיי הקהילה של המוסתערבים. בדפי הפנקס ישנן ידיעות גם בתחומים אחרים, כגון יחסי היהודים עם השלטון, יחסי יהודים ולא יהודים והמרות דת. למשל: בשנת שנת ט' (T-S NS 226.184) דווח על תשלום ליהודי שהתאסלם: 'לאחמד ישראלי ישי' (=יימח שמו וזכרו).

10 על בתי ההקדש במסמכים מן התקופה הקלסית של הגניזה ראו: S.D Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 1–6, Berkeley 1967–1993; 2, pp. 112–121; M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976; 'א' ואזה, ההקדש היהודי על-פי מסמכי הגניזה הקהירית – נספח למחקרו של פרופ' משה גיל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"א; 'א' אשתור, 'קווים לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים', ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 73–77.

11 מיסוי על שחיטת בשר מוכר כבר מתקופת הגניזה הקלסית. באלכסנדריה הוא היה מקור הכנסה מרכזי של הקהילה. לעומת זאת בפסטאט אין זכר למיסוי כזה. אשתור תולה זאת ביוקר הבשר בתקופה זו. לדעתו, רק באלכסנדריה ניתן היה להטיל מס כזה כי הזדמנו אליה סוחרים עשירים. ראו: אשתור, שם, עמ' 73–74. וראו: גויטיין, שם, עמ' 104.

וצל עלי יד כה"ר עואץ' י"צ שריפיה ו מן גיה[ת]12 ג'ראמת אלחמור' (=וגם שולם, על ידי כבוד הרב עואץ' ישמרו צורו, שישה שריפי, מחשבון מס היינות). נראה שזה היה מס פנימי של הקהילה על מכירת יין. ראוי להעיר כי הכותב אינו משתמש כאן במונח הרווח בקרב הקהלים הספרדים 'גאבילה' אלא במונח ערבי.

מקור חשוב אחר היו כספי הנדבות והתרומות.13 לצד תרומות מזדמנות בעת שמחה או בעלייה לתורה, נגבו כספי צדקה באורח סדיר, כנראה בכל יום שישי, לקופה שכונתה 'קופת התמיד'.14 על אופייה השבועי של המגבית לקופת התמיד מעיד למשל רישום מאמצע המאה השש עשרה, בדבר תשלום שהגיע 'ביד [הגבאי] כ'ר' שמואל כהן י"צ (=ישמרו צורו) תמיד מן פרשת כי תשא.15 הממונה על הכסף שנצבר ב'קופת התמיד' כונה 'גבאי תמיד'.16

רישומי הפנקס מעידים על מקור הכנסה נוסף. לצד המגביות שנערכו בקהיר, הונחה כנראה קופה גם בבית הכנסת המקודש בדמוה, אשר כבר בתקופה הפאטמית היה אחד מנכסי ההקדש של קהילת פסטאט.17 אף שהשלטון הממלוכי החריב את בית הכנסת בשנת 1498, המשיכה העלייה לרגל למקום לאורך המאה השש עשרה,18 ונראה שהמקום

12 במקור נכתב 'גיהר'. נראה שהכותב שכח להשלים במרוצת הכתיבה את רגל הת'.
13 במקורות מן התקופה ניתן למצוא שברי ידיעות על סדרי הצדקה ועל התמיכה בעניים בקרב המוסתערבים. ראו למשל: ש' שטובר, ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי: אלף ומאה שנות תולדה יהודית בצל האסלאם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 405-409. ואולם, טרם נכתבה סקירה כוללת בתחום והנושא מצריך מחקר נפרד. על התמיכה בעניי המוסתערבים בדמשק ראו: ארד (לעיל, הערה 2).

14 'קופת התמיד' של המוסתערבים בקהיר נזכרת בתעודות שונות, בעיקר מן המאה השבע עשרה (ראו למשל: בן-זאב [לעיל, הערה 3], עמ' רעה). על קופת התמיד ראו בינתיים: ליטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 43; בורנשטיין-מקובצקי (לעיל, הערה 5), עמ' 184-185.

15 T-S Ar. 30.279

16 למשל: T-S Misc. 8.15

17 על בית כנסת זה מצוי חומר לא מועט במסמכי הגניזה ובמקורות נוספים. ראו למשל: דברי יוסף (לעיל, הערה 13), עמ' 158-160; ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 153-162; א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל; א, עמ' 245-246; ב, עמ' 385; ג, עמ' 114; N. Golb, 'The Topography of the Jews of Medieval Egypt', *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (1965), pp. 255-259; 33 Synagogue of Dammiūh; הני"ל, 'ידיעות על בתי כנסת בתעודות הגניזה', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 316-317.
18 ר' לוי אבן חביב, ספר שאלות ותשובות, ונציה שכ"ה, ס' כו; אשתור, שם, ב, עמ' 503. במחצית השנייה של המאה השבע עשרה, בימיו של יוסף סמכרי, כבר היה המקום חרב לגמרי: 'זאת הכנסת נחרבה גם כן עד היסוד בה' (דברי יוסף [לעיל, הערה 13], עמ' 160).

שופץ או לא חרב לגמרי. ברישום מחודש שבט ה'שנ"ז תועדה העברת כסף מן גיהת דמוה' (=מחשבון דמוה).¹⁹ בית הכנסת בדמוה, ששימש אתר חשוב של עלייה לרגל, היה אפוא מקור הכנסה לקהילה המוסתערבית בקהיר, כפי שאתר העלייה לרגל בקבר שמואל היה מקור הכנסה לקהילת ירושלים.

בדרך כלל לא טרח הגזבר לרשום את נסיבות התשלום, למעט מקרים של תשלום שכר דירה, שבהם הרישום המדוקדק נדרש לצורך מעקב אחר חובותיו של הדייר לקופת ההקדש. לאור זאת, קשה לשרטט באמצעות הפנקס תמונה ברורה של סכומי המסים והתרומות, היקפם, תדירותם וסדריהם.

2. השכרת נכסי ההקדש

בתי ההקדש: נראה שלרשות הקהל עמדו בתקופה זו לפחות עשרה בתים והם עמדו להשכרה. כל בית נקרא על שם אדם מסוים. באחד מדפי הפנקס²⁰ נרשמו הוצאות שיפוץ ואחזקה שנערכו בשנת ש"נ (1590) בבתי השייכים להקדש, והם פורטו בו בכינויים: (א) בית ר' ישראל שאמי; (ב) בית ר' אברהם חזן; (ג) בית כליפה קראדישי;²¹ (ד) בית חונייך; (ה) בית כליפה שאמי; (ו) בית האפוטרופוס של רחמים עסכאר;²² (ז) בית סלימן עדני; (ח) בית ר' אליה כהן; (ט) בית אלעזר נבי; (י) בית ר' יצחק כהן. בשנת ש"ח-שנ"ט נזכר גם בית אלזואי.²³

הבתים כונו כנראה לא על שם המקדיש אלא על שם הדייר שדר בו.²⁴ כך, למשל, בית אלזואי כונה על שם הדייר מכלוף זואי: 'סכן ר' מכלוף זואי מן שהר כסלו ה'שנ"ט'...

19 'וצל מן דאלך ליד כה"ר יאשיה י"צ מן גיהת דמוה פצה מ פי שהר שבט ש[נת] ה'שנ"ז' (=שולם מתוך [חוב] זה ליד כה"ר [=כבוד הרב] יאשיה י"צ [=ישמרו צורן] מחשבון דמוה; ENA 2917.3, 1v). ברישומי הגזבר תועדו גם הוצאות להחזקת בית הכנסת בדמוה. למשל, ברישום מתמוז ש"ב (1592) נכתב: 'איצה וצל בחצור ר' שמואל תאגר נקדה פצה מ והי מצרוף עלי דמוה' (=גם שולם, בנוכחות ר' שמואל תאגר [=מגבאי הקהילה] מטבע [בשווי] 40 פצה, כהוצאה עבור דמוה; JTS MS 9160.9, 1r). בהמשך הדף גם תועדה הוצאה עבור דמוה מ"ב בתשרי ש"ג.

20 CUL Or. 1080 J 253

21 כינוי זה מוכר לנו גם ממקורות נוספים ממצרים בתקופה זו. בתשובה משנת תס"ג (1603), העוסקת בהתרת עגונות, נזכרים יאודה אל קרדאש, אשדם אל קרדאש ומסעודה אל קרדאשיה (כ"י סיסנסינטי, היברו יוניון קולג' 161, 144א).

22 נראה שהוא 'בית אלואלי' (מסתבר שאין הכוונה ל- [מושל] אלא ל- , שאחת ממשמעויותיו היא אפוטרופוס, ממונה), הנזכר בשנת ש"ח ב-T-S NS 225.73.

23 T-S NS 226.184, 1r

24 לעומת זאת בתקופת הגניזה הקלסית כונו הבתים על שם מקדישיהם. ראו למשל: ואזה (לעיל, הערה 10), עמ' 42.

(=ר' מכלוף זואי התגורר מחודש כסלו השנ"ט)²⁵. דמות זו מוכרת מספרות התקופה: שבע שנים לאחר רישום זה, בשנת שס"ו (1606), יצא מכלוף זואי עם עוד כמה יהודים לחפש אחר קרובו, דוד זואי,²⁶ שנעדר עם יהודי אחר. בדרך פגשו המחפשים ערבי בשם גמאל והוא העיד על הירצחם של הנעדרים. השאלה אם ניתן להסתמך על עדות זו כדי להתיר את האלמנות מעגינותן עוררה ויכוח בין חכמי הדור.²⁷

השוואת שמות בתי ההקדש בקהיר בסוף המאה השש עשרה לשמות בתי ההקדש בקהילה זו לאורך תקופת הגניזה הקלסית²⁸ מעידה בבירור שלא הייתה המשכיות בין התקופות. אמנם נכסי ההקדש לא עמדו למכירה, אך ייתכן שנכסים מדורות קודמים חרבו או הופקעו. אף ייתכן שמקצת הבתים שהיו שייכים להקדש בסוף המאה השש עשרה אכן היו בבעלותו גם במאות הקודמות, אלא שכינוי השתנה במרוצת השנים. כאמור לעיל, בתי ההקדש כונו על שם דייריהם, ומסתבר שכינויי הבתים השתנו כאשר התחלפו השוכרים אותם.

הגזבר תיעד את משך השכירות ואת הסכום שנקבע לתשלום, רשם כל סכום ששילם הדייר, ולאחר מכן ציין כמה נותר לו בחובו. החוב נרשם תמיד במילים 'באקי עליה' (=נותר עליו) או 'תבקה עליה'. אם פרע הדייר את כל חובו, רשם הגזבר: 'יבקה מגלק' (מילולית: נותר סגור), ולאישה: 'תבקה מגלקה'.²⁹ במונחים אלה

25 שם. דוגמה נוספת: בקיץ של שנת ש"ן נרשמה הוצאה של 'מסמר (=מסמרים) לבית ר' ישראל שאמי' (CUL Or. 1080 J 253), וברור שהבית כונה על שם דיירו. בהמשך הפנקס נזכר כי בשנת שנו"ו 'סכן כ"ר ישראל שאמי י"צ פי ליואן אל הקדש אלמערופ' (=ר' ישראל שאמי התגורר בליואן של ההקדש הידוע; T-S NS 225.74).

26 בשו"ת ר' חיים כפוס, כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים, R.1454, שמו מופיע 'זואי' וגם 'זואאי'. בשו"ת אהלי יעקב (ר' יעקב קאשטרו, ספר אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג) השתבש השם בדפוס ל'זואאי'. ברשימת שמות מן המאה השש עשרה או השבע עשרה נזכר אברהם אל זואי (כ"י הספרייה הבריטית, Or. 10,599, f.27).

27 ר' חיים כפוס נכון היה להסתמך על עדות זו כדי להתיר את אלמנות הנעדרים מעגינותן אך ר' יעקב קאשטרו (מהריק"ש) סירב. לבסוף הגיע בנו של ההרוג, ישועה בן דוד זואי, והעיד עדות חדשה, וזו התקבלה בבית דינו של מהריק"ש והעגונות הותרו. ראו: אהלי יעקב, שם, סי' קכב; שו"ת ר"ח כפוס, שם, דפים 251-א54. תשובתו של מהריק"ש צוטטה גם אצל ר"ח כפוס (שם, א54-א56), והוא הקדים לדברי יריבו דברים ארסיים: 'כי לאהבתו לנצח ולקנטר יעשה תורתו פלסתר וזה פסק דינו והוא ילכד בעונו'. מחלוקת זו הייתה חלק ממסכת של מחלוקות ועימותים בין השניים. ראו: שם, 35-א10, א42-א46.

28 ראו הרשימה אצל גיל (לעיל, הערה 10), עמ' 485-509.

29 למשל, על אישה בשם בנת חוה (בת חוה) נרשם: 'תבקה מגלקה לאכר שהר תשרי שנת ה'שמ"ח' (=נותרה 'סגורה' בסוף חודש תשרי שנת השמ"ח; ENA NS 1.57, 1r). על הפועל 'גלק' במשמעות 'סגר', פרע את חובו, ראו: בלאו (לעיל, הערה 7), ערך , עמ' 482-483.

השתמשו גבאים, גזברים וסוחרים דרך קבע בעריכת חשבונותיהם, והם מופיעים לדוגמה בחשבונות קהילתיים שנערכו בקהיר מאתיים שנה קודם לכן.³⁰ הגזבר אף רשם בפנקס את התאריכים שבהם עזבו הדיירים את בתי ההקדש.³¹

מחירי השכירות: רישומי גזבר ההקדש יכולים לשמש מקור חשוב לבחינת התהליכים הכלכליים באימפריה העות'מאנית. חוקרי ההיסטוריה הכלכלית של האימפריה מוצאים בחשבונות האוקאף (=ההקדשים) שהשתמרו בארכיונים העות'מאניים מקור רב ערך לשחזור מחירם של מוצרי יסוד שונים. רישומי הפנקס שלפנינו מכילים מידע עשיר הן על מחירי השכירות הדירות, הן על מחיריהם של חומרי הבניין השונים ששימשו לשיפוץ, הן על עלות שכר הפועלים.

מן הפנקס עולה, כי מחיר השכירות לא היה קבוע והיו פערים גדולים בין הבתים השונים. נראה שהסיבה העיקרית לפער הייתה גודל הדירה ואיכותה, אך ייתכן שגם מצבו הכלכלי של הדייר השפיע על קביעת הסכום שנדרש לשלם. להלן רשימה חלקית של הדיירים בבתי ההקדש וסכום השכירות החודשי ששילמו, אם הוא מפורט ברישומים.³²

מספר קטע הגניזה	שם הדייר	תאריך מגורים מתועד	דמי השכירות החודשיים
T-S Misc 8.15	סלימאן עדני	תמוז ש"ט – ניסן שנ"א	9 נצף
ENA NS 1.57+	שועה בן סאלמה	תשרי-כסלו ש"ח;	
T-S AS 201.228		אלול שנ"ה	
ENA 2917.3	אם שמחה וחתנה [?]	שנ"ג-שנ"ח,	8 פצ'ה
	דוד [אל]כסתל	ש"ס-ש"ג	
T-S AS 201.228 + T-S NS 226.184, 2r	מנשה	שנ"ה בערך, שנ"ח	40 פצ'ה [?]

30 למשל: 'אלי אכר סיון מגלק' ברשימת חשבונות מתקופת החגים של שנת אתרפ"ו לטטרות (T-S NS J 227, 1r, טור שמאלי). הרשימה נזכרת אצל גויטיין (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 464; שם, ג, עמ' 167, 463. אצל גויטיין נדפס בטעות שהרשימה היא משנת 1384/5, אך היא משנת 1374/5.

31 למשל: 'כרגת רחמה מן שהר חשון ה'שנ"ט' (=רחמה יצאה [החל] מחודש חשון השנ"ט; T-S NS 226.184, f.2v); 'כארג ר' ישראל מן ס[כנהו] פי אלקאעה יום אלה' ח' א[ייר] (=ר' ישראל יצא [ממגוריו] בקאעה, יום ה', ח' אייר; T-S NS 225.74).

32 הרשימה איננה מלאה שכן הגזבר קיצר בלשונו ולעתים לא ברור ההקשר שבו הועברו הכספים. ישנם שמות הנזכרים בפנקס ולא ברור אם הם דיירים או שהעבירו כסף לרשות ההקדש בניסיונות אחרות, והם אינם מובאים כאן.

	שנ"ו בערך	בנימין נוואה[?]	T-S AS 201.229
	שנ"ו בערך	יעקב גרבי	
	אייר שנ"ו	בנימין קוטינה ³³	
	שנ"ו בערך	אברהם נאבי ³⁴	
20 נצף	ש"ן; כסלו שנ"ו –	ישראל שאמי	Or. 1080 J 253 + T-S NS 225.74
	אייר שנ"ח		
20 פצ'ה	שנ"ח	מנחם בבלי	T-S NS 225.73
17 פצ'ה	שבט שנ"ח – שבט שנ"ט	אם אברהם	T-S NS 226.184, 1r
	כסלו-אדר שנ"ט	מכלוף זואי	שם, 1v
13 פצ'ה	טבת שנ"ח – סיון או	יהודה אבו כייר	שם, 2r
– 25 פצ'ה	תמוז שנ"ט		
40 נצף ³⁵	אייר-אלול שנ"ח	חיים כהן	שם, 2v
25 פצ'ה	אלול שנ"ט – טבת	כליפה שאמי	T-S NS J 576 + T-S AS 155.348, 1r
22 פצ'ה	שס"א; שס"ג בערך	אליה חונייך	Or. 1080 J 253 + ENA NS 7.14
45 פצ'ה	ש"ן, שס"ג		
	תשרי שס"ג – חשון	אליה חונייך	ENA NS 7.14
18 פצ'ה	שס"ד	(דירה נוספת) ³⁶	
חצי שריפי	שס"ג		T-S AS 199.11, 2v

- 33 כינוי זה (בצורות כתיב דומות) נזכר גם ברשימת תשלומים מן המאה השש עשרה בקירוב (T-S K 15.104), שנזכרים בה בין השאר זה לצד זה ר' משה קוטיניה ור' יוסף קוטיניה.
- 34 בני משפחה זו נודעו במצרים במאה השבע עשרה. ביניהם נמנו חכמי רשיד ר' ישועה חיים נאווי ור' שבתי נאווי. ראו: ש"ז הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 352.
- 35 בדף 2r נרשם בטבת שנ"ח: 'סכן יהודה אבו כייר פי בית זואי מן שהר טבת ה'שנ"ח' יום אלה' ט' טבת ען כל שהר ארבעין נצף' (=יהודה אבו כייר התגורר בבית זואי מחודש טבת השנ"ח, יום ה' ט' טבת, עבור כל חודש 40 נצף). ואולם מעבר לדף נרשם: "יתבקה עלי ר' יהודה אבו אלכייר ען סכנהו פי אליואן ען כל שהר פצה כ'ה' לסלך אלול פצה נ'ה' לסלך אלול ה'שנ"ח" (=נשאר [בחוב] על ר' יהודה אבו אלכייר עבור מגוריו בליואן עבור כל חודש 25 פצ'ה, לסוף אלול 55 פצ'ה, לסוף אלול השנ"ח), ובהמשך מתועדים בפירוט תשלומיו על סך 25 פצ'ה במחצית הראשונה של שנת שנ"ט. ייתכן כי במהלך קיץ שנ"ח עבר יהודה אבו אלכייר לדירה קטנה וזולה יותר, ואפשר שמדובר באותו דירה אלא שהסכימו לפרוס לו את חובו לתשלומים קטנים יותר.
- 36 נראה שאליה חונייך שכר מן ההקדש שתי דירות. הראשונה מוגדרת 'אלקאעה' ובעבורה שילם בשנת שס"ג 45 פצ'ה, ואילו השנייה מוגדרת 'חצת אלהקדש' (מילולית: חלקו [חֶסֶת] של ההקדש), ובעבורה שילם 18 פצ'ה.

24 פצ'ה) ³⁷				
18 נצף	כסלו שס"ד	אבינון] ? דג'אג'י	ENA NS 7.14	
10 שריפי לשנה	יוני 1603 – יוני 1604	'הגויה' ³⁸	T-S AS 155.348, 1v	
(=40 פצ'ה				
לחודש) ³⁹				
28 נצף	שבט שס"ד – אב שס"ה	רחמים גרגתו ⁴⁰	T-S AS 199.11, 1r	
80 פצ'ה	אייר שס"ה	משה בוחירי	T-S AS 155.348, 2r	

דרכי התשלום: את דמי השכירות גבו גבאים. ברישומים מופיעים שמות של גבאים שונים לאורך השנים,⁴¹ ובהם גם כמה אישים שנטלו חלק בהנהגת הקהל. אברהם חזן, אהרן חג'ר ועובדיה חושאי, שהיו מעורבים בפעילות הכספית של ההקדש, כיהנו בגוף המנהיג של הקהל (המקביל ל'מעמד' בקהלים הספרדיים) בשנת ש"ה (1595).⁴²

רישומי הפנקס אינם מצביעים בדרך כלל על תשלום סדיר של שכר הדירה ששילמו הדיירים בבתי ההקדש. הרושם העולה הוא כי הם שילמו מפעם לפעם, בעת שהזדמן לידם. לא מתועד אף דייר שהיה ביכולתו לשלם את כל הסכום מראש. לעתים ציין הגזבר מי נכח, פְּעָד, בעת התשלום. כך, למשל, צוין כי אשה המכונה 'אם אברהם' שילמה סך מסוים בחודש שבט ש"ח 'בחצור חכם כאזאני' (=בנוכחות חכם כאזאני).⁴³ חלוקת ירושתו של יוסף עדני, שחלק ממנה הועבר כנראה לקופת הקהילה, נעשתה

37 'שריפי ה' ען אשהור עשרה' (=חמישה שריפי עבור עשרה חודשים).

38 ברישומי הפנקס ישנן כנראה עדויות על כמה דיירים לא יהודים שדרו בנכסי ההקדש. תופעה זו הייתה שכיחה גם בתקופת הגניזה הקלסית, למרות הסתייגויות הלכתיות שהועלו בעניין. ראו למשל: ואזה (לעיל, הערה 10), עמ' 66.

39 העמוד דהוי מאוד והקריאה מעט מסופקת. לפי קריאתי: '[עלי] יד כה"ר יאשיה [ען] אוגרת אלגויה מן אול אלסנה פצה פ ען שנת י"ב שריפיה י' (=על ידי כה"ר יאשיה, עבור שכירות הגויה מתחילת השנה 80 פצ'ה. עבור שנת י"ב, עשרה שריפי). נראה ששער השריפי בקיץ 1603 היה 48 פצ'ה. סכום השכירות השנתי היה 10 שריפי, דהיינו 480 פצ'ה, ולפי זה הסכום החודשי היה 40 פצ'ה. הרישום הוא מתחילת שנת י"ב, דהיינו שנת 1012 להג'רה, שהחלה ב-11.6.1603. נראה אפוא שהאישה שילמה בסביבות אוגוסט 1603 שמונים פצ'ה עבור החודשיים הראשונים של השכירות. ואכן, הרישום הבא בפנקס הוא מחודש אב שס"ג (יולי-אוגוסט 1603).

40 הלה נזכר גם ברשימת תשלומים אחרת, הנמצאת באוסף הגניזה בקמברידג' (T-S AS 200.108), ושם הכתיב הוא 'גרגטו'. ואולי בשני המקרים יש לקרוא גרנטו/גרנתו, דהיינו יוצא גרנדה שבספרד.

41 בין הבולטים ברישומי הגזבר יש לציין את ברוך כהן, יאשיה, עבוד, חביב פריק, יוסף כהן ושמואל תאג'ר.

42 הם חתומים על אשרור הסכמה של הקהל בעניין הדיין ומרביץ התורה בקהל. ראו: הקר, לדמותה (לעיל, הערה 1, עמ' 99).

43 T-S NS 226.184, 1r. אפשר שהוא ר' שבתי קזאני מקהיר, החתום על גביית עדות בכ"ט תמוז שס"ו

"בחצור (=בנוכחות) חכם אברהם סכנדרי נר"ו וכ"ר דוד חוניך י"צ וכ"ר אליעזר דאסה
וכ"ר אלעזר שאמי י"צ וכ"ר יעקב רצי"י".⁴⁴

ברישומי הגזבר נזכרים מטבעות שונים.⁴⁵ בדרך כלל שילמו השוכרים במטבע כסף
הנקרא 'פצה' (פְּזָה,). לעתים הוא מכונה בפנקס גם 'נצף'⁴⁶ (=חצי).⁴⁷ בכמה מקרים
נזכרים בפנקס גם 'פלוס'⁴⁸ – מטבעות עשויים נחושת. אם שילם הדייר במטבע בעל
ערך גבוה צוין הדבר, ובסמוך נרשם שער החליפין שהיה מקובל באותו חודש.⁴⁹ בין

(ש"ת אהלי יעקב [לעיל, הערה 26], ס' ק, קעח ע"ב). א' שוחטמן משער שהלה היה בנו של ר' שמואל
קזאני מקנדיאה (ר' מאיר גאויזון, שאלות ותשובות, מהדורת א' שוחטמן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 87).

44 ENA NS 29.11, 1r

45 הקורא במקורות התקופה בשפות השונות (עברית, ערבית, תורכית ולשונות אירופה) מתוודע עד מהרה
לתמונה המורכבת של השימוש במטבעות בתקופה זו. במקורות נזכרים מטבעות שונים שהילכו זה
בצד זה. יחסי ההמרה בין המטבעות השונים, שנשאו לעתים במקביל כינויים שונים, אינם נהירים
עד תום במקרים רבים. על הקשיים הניצבים בתחום זה בפני החוקר העירה למשל א' סינגר: 'One
of the most confusing and complicated aspects of any research involving counting and
measuring in early Ottoman history is the standardization and conversion of terminology.
A plethora of coins was in circulation and containers varied in size, if not in name,
A. Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: over very small distances*.
Rural Administration around Sixteenth Century Jerusalem, Cambridge 1994, p. xvi
המטבעות העות'מאניים בתקופה זו ראו גם ד' זאבי, המאה העות'מאנית, מחוז ירושלים במאה השבע
עשרה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 173–176. אעיר עוד, כי בדף מן הפנקס משנת שס"ד (ENA NS 29.11)
נרשמו כמה מטבעות שאינם מופיעים בשאר הדפים (מאידי; מתאקיל [מטבע זהב], 'דראהם' [=דרהמים]
'אברהמי', דהיינו מטבע שהוטבע בעת שהיה אברהם קאשטרו 'מעלם דאר אלצ'רב', מנהל המטבעה
של קהיר, בשנות העשרים של המאה השש עשרה). מפאת קוצר היריעה לא אדון כאן בזיהוי המטבעות
הללו.

46 ה'נצף' הנזכר כאן היה כנראה מטבע כסף, ואין לזהותו עם ה'נצף' שטבע הסולטאן הממלוכי אלמלך
אלמואיד במסגרת הרפורמה המוניטרית שלו, שבמהלכה הכניס למחזור מטבע זהב הנמוך בחצי מערך
מטבע הזהב הנוהג. על רפורמת המטבע של אלמואיד ראו למשל: P. Balog, *The Coinage of the
Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, New York 1964, pp. 17, 46; W.C. Schultz, 'The
Monetary History of Egypt, 642–1517', *The Cambridge History of Egypt*, ed. C.P. Petry,
1, Cambridge 1998, p. 336

47 מרישומי הפנקס עולה בבירור כי 'נצף' ו'פצה' שימשו כינויים לאותה מטבע. ראו למשל: 'עלי ר' סלימן
אלעדני יצ' שהר תמוז שנת ה'שמ"ט' ען אוגרת כל שהר תשע אנצף לסלך כסלו שנת ה'ש"ן' שהור
גומלה עדה ו בפצה נד' (=על ר' סלימן אלעדני י"צ חודש תמוז שנת השמ"ט עבור שכירות כל חודש
בתשעה נצף עד לסוף שנת ה'ש"ן, 6 חודשים סה"כ, ב' 54 פצה'; T-S Misc. 8.15; 9 נצף לשישה
חודשים הם 54 פצה'. ראו גם: ENA 2917.3, 1r (רישום משנת ש"ד): 'ען אוגרת כל שהר עשר אנצף
שהור עדה עשרה בפצה ק' (=עבור שכירות כל חודש, עשרה נצף, עשרה חודשים במאה פצה').

48 T-S NS 225.74; T-S AS 155.348; ENA NS 29.11

49 ריבוי המטבעות, הן העות'מאניים הן האירופיים, שהילכו בשוק, הובילו לכתיבת היחס ביניהם בשטרות

המטבעות בעלי הערך הגבוה יותר ששולמו לגזבר היו ה'ג'דיד' (=חדש),⁵⁰ ה'שריפי', מטבע זהב שטבע בשנת 1425 הסולטאן הממלוכי אלמלך אלאשרף ברסבאי, וה'בונדקי' – הוא הדוקט הוונציאני.

חוקרי ההיסטוריה הכלכלית של האימפריה העות'מאנית עשויים למצוא ברישומי הפנקס מקור רב ערך לשחזור יחסי המטבעות בתקופה זו,⁵¹ תקופה סוערת שבה ידעה האימפריה משבר כלכלי ואינפלציה מהירה.⁵² גזבר ההקדש רשם לעתים את היחס בין מטבע הזהב שבו שולמו דמי השכירות לבין מטבע הכסף הרווח. רישומי הגזבר מלמדים על עליות וירידות בשערי המטבעות השונים.⁵³ ארשום בקצרה את יחסי המטבעות העולים מן הפנקס:

ערך ה'ג'דיד' ידע תנודות חריפות. בכסלו שמ"ח היה שווה 38 פצה,⁵⁴ אך בשנת שנ"ו

ובדפי חשבונות מן התקופה. לדוגמה, בדף חשבונות בכתובה ספרדית משנת שכ"ד (1564) נרשם: "ח זהובים שהם לבני[ם] תר"ס" (T-S J 1.62, 1r).

50 המונח מתועד לכאורה כבר בראשית התקופה הממלוכית. בלאו (לעיל, הערה 7), ערך *حَدِيد*, עמ' 80, מתרגם: 'פרוטה, מטבע מצרי קטן, ומביא דוגמה מפירוש פרקי אבות לר' דוד הנגיד (נא אמון תרס"א), ז ע"א, שורה 2: 'ולא ג'דיד אלפרד' (=ולא פרוטה אחת). ואולם, בחיבור זה ישנן הוספות שהכניסו צאצאי ר' דוד, ובפרט ר' דוד השני, ועל כן קשה לתארך את זמן כתיבת הדברים.

51 למחקרים העוסקים במטבעות העות'מאניים ראו למשל: H. Gerber, 'The Monetary System of the Ottoman Empire', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 25 (1982), p. 308, n. 2. ר' שולץ הצביע על תרומתם האפשרית של מסמכי הווקף לחקר המטבעות הממלוכיים: 'The *Wakf* documents, for example, have only just begun to be analyzed for their monetary information' (שולץ [לעיל, הערה 46], עמ' 333, הערה 66). שולץ התכוון כמובן לתעודות ווקף בערבית, אך מסתבר שגם לתעודות גניזה בערבית-יהודית יש מה לתרום בנדון.

52 משלהי המאה השש עשרה ועד לאמצע המאה השבע עשרה עלו המחירים של מוצרי היסוד באסתאנבול פי חמישה. קצב האינפלציה בשאר מרכזי האימפריה היה זהה. ראו: S. Pamuk, 'Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914', *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), pp. 454, 465. למחקר קלסי על המשבר הכלכלי בתקופה זו ראו: O. L. Barkan, 'The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East', *ibid.*, 6 (1975), pp. 3–28. לדיון מחודש ולסקירה עדכנית בנושא ראו: S. Pamuk, 'The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered', *ibid.*, 33 (2001), pp. 69–89.

53 לסקירת היחסים בין מטבע הזהב (הדינר) למטבע הכסף (הדרהם) בתקופת הגניזה הקלסית ראו: גויטיין (לעיל, הערה 10), א, עמ' 368–392. לדיון הלכתי בעניין המרה של מטבע זהב במטבעות כסף, ראו דברי רדב"ז: 'שאלת ממני אודיעך דעתי בראובן שאמ'ר] לשמעון מכור לי דינר זה ואתן לך בו מ"ה מידי (=מאידי, מטבע כסף שטבע הסולטאן אלמואיד) וראובן יש לו דינרין ומידי אם יש כאן חשש רבית כיון שהדינר אינו שוה אלא מ' מידי או פחות' (שו"ת רדב"ז, א [לעיל, הערה 7], סי' תמט, פג ע"ב).

54 ג'דיד ואחד בפצה לח' (ENA NS 1.57, 1v).

או שנ"ז כבר היה שווה ככל הנראה 45 פצה ושליש.⁵⁵ בשנת שנ"ח ירד ערך המטבע לארבעים פצה בלבד,⁵⁶ אך באותה שנה, בחודש סיון, כבר התחזק והתייצב על 46 פצה.⁵⁷

ערכו של ה'שריפי' היה יציב יותר, אם כי גם בו נרשמו תנודות. ברישום מ"ז בטבת שנ"ח נאמד ערכו ב-48 פצה,⁵⁸ אך בסמוך מאוד לתאריך זה היה ערכו 50 פצה.⁵⁹ השריפי תועד כשווה לחמישים פצה גם בשנת שנ"ט⁶⁰ ובשנת ש"ס;⁶¹ בשנת ש"ג ירד ערכו ל-48 פצה⁶² ובשנת ש"ד או ש"ה חזר לערך של 50 פצה.⁶³

על ערך ה'בונדקי' ניתן ללמוד מרישום משנת ש"ד או ש"ה: 'שריפי ובונדקי ענהום פצה צ' (=שריפי ובונדקי, בעבורם 90 פצה).⁶⁴ השריפי היה שווה באותו הזמן 50 פצה, כפי שנאמר בהמשך העמוד: 'שריפיין ענהום פ[צה] ק' (=שני שריפי, בעבורם 100 פצה). ובשורה אחרת: 'שריפי ענו פצה נ' (=שריפי, בעבורו 50 פצה). אם כן, הבונדקי היה שווה באותה תקופה 40 פצה.

הנחות ופריסת תשלומים: ממאות הרישומים בדפי הפנקס עולה בבירור שגזברי ההקדש גילו אורך רוח. הדיירים שילמו לפי יכולתם ופעמים רבות היו בעלי חוב לקופת הקהל.⁶⁵ ככל הנראה, איש לא פונה בכוח מדירות ההקדש בשל פיגור בתשלומים, ונכסיו של אף דייר לא עוקלו לכיסוי חובותיו. בנספח א להלן מתפרסם שטר ובו פשרה שגזברי ההקדש הגיעו אליה עם אחד הדיירים שצבר חוב גדול. למרות לשונו המאיימת של

55 'וצל לכה"ר ברוך כוהן י"צ גדיד תלתה בפצה קלו' (=שולם לכה"ר ברוך כהן י"צ שלושה ג'דיד ב-136 פצה; T-S NS 225.74).

56 'גדיד ד בפצה קס' (T-S NS 225.73).

57 'גדיד א בפצה מו' (T-S NS 226.184, 2r).

58 T-S NS 225.74

59 'וצל עלי יד זוהרה גוגת[!]' כ"ר מנשה י"צ שריפיין בפצה ק בסבב אלתיזיל' (=שולם על ידי ג'והרה אשת כ"ר מנשה י"צ שני שריפי בערך של 100 פצה, בשל פירעון מוקדם; T-S NS 226.184, 2r). רישום זה מופיע בין רישום מט' בטבת שנ"ח לבין רישום מ"ב בשבט באותה השנה.

60 T-S NS 226.184, 2v

61 T-S NS J 576

62 ENA NS 7.14

63 T-S AS 199.11, 2r

64 שם.

65 על חובות דיירים בבתי ההקדש בתקופת הגניזה הקלסית, ראו למשל: ואזה (לעיל, הערה 10), עמ' 65-64.

השטר, ניכרת בו ההתחשבות בדייר. חובו של הדייר, סלימאן צפי, נפרס לתשלומים שבהם יוכל לעמוד.

לעתים הוזילו הגזברים את גובה שכר הדירה, כנראה מתוך התחשבות במצבם הכלכלי של השוכרים. דירה שהושכרה לאישה בשם 'אם שמחה חמאת (=חותנתו של) אלכסתל', הושכרה תחילה בעשרה פצ'ה. ברישום משנת שמ"ח נכתב 'מן ר' יצחק כוהן ען חמאת אלכסתל פצה י ען שהר טבת' (=מר' יצחק כהן, עבור חותנתו של אלכסתל, עשרה פצ'ה עבור חודש טבת).⁶⁶ הסכום נשאר בעינו גם חמש שנים אחר כך: 'מן שהר סיון שנת ה'ש'נ'ג' לסלך אדר ה'ש'נ'ד' ען אוגרת כל שהר עשר אנצף שהור עדה עשרה בפצ'ה ק" (=מחודש סיון שנת השנ"ג לסוף אדר השנ"ד. עבור שכירות כל חודש עשרה נצף, עשרה חודשים במאה פצ'ה).⁶⁷ מטבת שמ"ח עד אדר שנ"ד (ינואר 1588 – מרס 1594) שילמה האישה כנראה עשרה פצ'ה לחודש. ואולם מתוך מאה פצ'ה שהתחייבה לשלם על עשרת החודשים שמסיון שנ"ג ועד אדר שנ"ד, היא שילמה רק 27 פצ'ה, ונותר עליה חוב של רוב הסכום, 73 פצ'ה. נראה שקשיי התשלום הובילו להתחשבות מצד הגזברים והם הורידו את גובה שכר הדירה: 'ומן שהר [ניס]ן [ע]ן אוגרת כל שהר פצה תמאניה' (=מחודש ניסן עבור כל חודש שמונה פצ'ה).⁶⁸ מכאן ואילך הוקפא שכר הדירה, ואם שמחה שילמה אותו ברצף, כפי שמעידים הרישומים, עד לשנת שנ"ח. בשנים ש"ס-ש"ס"ג מופיעה ברישומים דמות חדשה, דוד כסתל, שהיה כנראה חתנה של אם שמחה או בן משפחה אחר. ייתכן שהאישה כבר נפטרה, או שהזדקנה והותירה לחתנה את הניהול של השכירות מול הגזברים. דוד הוסיף לשלם סכום זהה של שמונה פצ'ה לחודש: 'מן שהר אייר ה'ש'ס' לאכר אלול ה'ש'ס'ב' שהור עדה ל' ענהום פצה ק'ק'מ" (=מחודש אייר ה'ש"ס עד לסוף אלול השס"ב, 30 חודשים במספר, עבורם 240 פצ'ה).⁶⁹ אף שהיו אלה שנים סוערות של אינפלציה ושל חוסר ביטחון כלכלי,⁷⁰ לא הועלה שכר הדירה של בני משפחת כסתל משנת שנ"ד עד שנת שס"ג (1594-1603).

ENA NS 1.57, 1v 66

ENA 2917.3, 1r 67

שם, דף 1v 68

שם, דף 2r 69

ראו לעיל, הערה 52.

ב. הוצאות

הכספים שנאספו בקופת הקהל שימשו לשלוש מטרות עיקריות: (א) שיפוץ ואחזקה של נכסי הציבור (בית הכנסת ובתי ההקדש); (ב) תשלום משכורות לשכירי הקהל; (ג) סיוע לנזקקים.

1. אחזקת נכסי הקהל

גם במאה השש עשרה, בדומה לתקופות קודמות,⁷¹ ההוצאה המרכזית מקופת הקהל הייתה אחזקתם של בתי ההקדש ובית הכנסת. הכספים הוצאו הן לקניית חומרי גלם הן לתשלום משכורות לפועלים ולבעלי מלאכה.

חומרי גלם: בין חומרי הגלם שקנו גבאי ההקדש לצורך השיפוצים והאחזקה המתמדת ניתן למנות: שיש ('רוכאם'), חול ('רמל'), טיט ('טין'), גבס ('גבס'), קוצרמל,⁷² מרצפות ('בולאט'), לבנים גדולות ('טאבק'),⁷³ עצים ('כשב'), גיר ('גיר'), מסמרים ('מסמר'), קרשים מעץ אגוז [?] ('לוח גואגי')⁷⁴ ונסורת עץ ('נשר כשב').

קשה לעשות שימוש ברישומי הגזבר לשם בדיקת התנודות במחיריהם של מוצרי הגלם בקהיר של סוף המאה השש עשרה, כי על פי רוב לא צוינה בפנקס כמות החומרים שנרכשו אלא עלותם בלבד. עם זאת, לעתים רחוקות נרשמה הכמות, כגון: 'בולאט עדה מיייה פצה לח' (=מאה מרצפות ב-38 פצה);⁷⁵ 'זמן יד אסתר לטבליט אלדהליז

71 ראו: גיל (לעיל, הערה 10), עמ' 82-87; ואזה (לעיל, הערה 10), עמ' 70-71.

72 , מעין טיח המופק מתערובת של אפר, אדמה, חול וסיד. ראו: M. Hinds and E. Badawi, A Dictionary of Egyptian Arabic: Arabic-English, Beirut c. 1986, p. 703 על השימוש בקצרמל

(qusrumil) בבנייה במרחב העות'מאני ראו למשל: M. Attallah, 'Architects in Jerusalem in the 10th-11th / 16th-17th Centuries, The documentary evidence, in: S. Auld and Y. Natsha (eds.), Ottoman Jerusalem, The living city: 1517-1917, pp. 169-170

73 T-S NS 226.184, 1v. תרגמתי כאן בעקבות תרגומו של אשתור למונח זה, המופיע גם בחשבונות ההקדש של הקהל מסוף המאה החמש עשרה (T-S Misc. 3.8; אשתור [לעיל, הערה 17], ג, תעודה סח, עמ' 121-123).

74 המחבר מרבה להחליף בין ז' לג', חילוף שכיח בערבית היהודית המאוחרת. מונח זה נזכר גם באיגרת עברית מן המאה השש עשרה בקירוב, שבה מספר הכותב על ספינה שהגיעה ובה סחורות שונות ובהן 'לוח גאוזי' (T-S 10 J 16.32).

75 Or. 1080 J 253

בולאט עדה כ'ה' (=ומידי אסתר [שולם] לריצוף אולם הכניסה⁷⁶ 25 מרצפות),⁷⁷ ולאחר מכן צוין מחירן. ברישום מסיוון או מתמוז שנ"ב נמסר: 'איצה וצל ליד אלנגאר ת' משמר פצה ו' (=וגם שולם לידי הנגר [עבור] 400 מסמרים 6 פצה).⁷⁸

עבודות אחזקה: לצד פירוט חומרי הבנייה ואמצעים אחרים שנקנו לטובת נכסי ההקדש, פירט הכותב גם עבודות אחזקה שונות שבוצעו וציין את עלותן. כך למשל רשם באחד הדפים: 'אצרף כאתבו מן הקדש תכליס בולאעה פצה ב יום אלב' יב' שבט שנת ה'שנ'ח' (=כותבו [של דף זה]⁷⁹ הוציא מההקדש לצורך פינוי בור השופכין שני פצה'...).⁸⁰ כמו כן מצוינים סילוק פסולת ועפר ('סיל תוראב'⁸¹) ותיקונים שונים ('תסליח'). לדוגמה: 'איצה אצרף עלי תסליח באב וגירו...'. (=וגם הוציא על תיקון השער וזולתו).⁸² ייתכן שהכוונה היא לתיקון שער בית הכנסת. ברשימת תרומות בערבית-יהודית מן המאה השש עשרה נזכרה תרומה 'לבאב אלכניס' (=לשער בית הכנסת).⁸³

76 לתרגום המילה 'דהליז' כ'אולם כניסה' ראו למשל: ש"ד גויטיין, 'בית הכנסת וצידו לפי כתבי הגניזה', ארץ ישראל, ז (תשכ"ד), עמ' 84.

77 T-S NS J 576

78 JTS MS 9160.9, 1r

79 הביטוי 'כאתבה' נזכר גם בחשבונות הקדש שזמנם כנראה אמצע המאה השלוש עשרה: 'מן דלך ביד כאתבה פצה כ' (ENA 1822a.68; פורסם אצל גיל [לעיל, הערה 10], עמ' 476). כותב הפנקס של סוף המאה השש עשרה לא שמר על הכתיב הערבי התקין וכתב, לפי שמיעתו, 'כאתבו'. גיל מתרגם שם: 'Of it, paid to his scribe, in silver, 20'. ואולם, דומה שפשוט יותר לפרש את המונח 'כאתב' החוזר בפנקס כ'כותב' ולא דווקא כ'סופר' וכן הבין גם גויטיין [לעיל, הערה 10], ב, עמ' 432. אמנם הקהילה החזיקה סופר דרך קבע, אך אין צורך לדעת להניח שלהקדש היה סופר משלנו. כמו כן, גיל מתרגם 'פצה' באופן מילולי (כסף), אך אין ספק שכבר מדובר בשם מטבע, לפחות בדפי הפנקס שלנו. עוד ראוי להעיר, כי גיל אינו מביא ראיה לתארוך התעודה שפרסם. מבחינת הכתב והסגנון שלה היא בהחלט עשויה להיות מן המאות החמש עשרה והשש עשרה ואכמ"ל.

80 T-S NS 226.184, 2r. "ב בשבט שנ"ח (19.1.1598) אכן חל ביום ב'.

81 השוו למשל לחשבונות הקדש משנת 1247, שבהם נזכר: 'ען רמי תראב אלכניס' (T-S K 6.44). המסמך פורסם אצל גיל [לעיל, הערה 10], תעודה 142, עמ' 472, והוא מתרגם: 'for removal of garbage from the Synagogue' (שם, עמ' 474). ראו גם: T-S 12.23 (שם, תעודה 9, עמ' 162; התעודה מ-1037); T-S Ar. 6.3 (שם, תעודה 17, עמ' 185-186; התעודה מ-1040 בערך); T-S NS J 375 (שם, תעודה 129, עמ' 431; התעודה מ-1222-1223), ועוד רבים. סילוק פסולת (תראב) נזכר ברשימת ההוצאות של בית כנסת גם מזמן קרוב יותר לזמנו של פנקס ההקדש (כ"י אוקספורד, בודלי Heb. c 13.4; הרשימה משנת אתרמ"ט-אתר"ן לשטרות, 1338-1339).

82 T-S AS 155.348, 1r

83 T-S NS J 348

של שמן ושל צרכים אחרים לבתי הכנסת.⁹² תופעה נפוצה נוספת הייתה הקדשת שמן למאור למקומות הקדושים, דוגמת קבר שמואל.⁹³

בסמוך לרישום קניית הנרות מופיע בפנקס ההקדש רישום ייחודי: 'קואים כזאנה'. כ'זאנה () הוא ארון לשמירת חפצים. ייתכן שהכוונה לארון הקודש בבית הכנסת, ולפי זה הרישום מתעד תיקון או אחזקה של רגלי הארון.⁹⁴ המילה 'כ'זאנה' יכולה לבוא גם במשמעות של 'חדר צדדי'.⁹⁵ ייתכן אפוא שהגזבר ציין תיקון שנעשה בעמודים או ביסודות של חדר קטן הצמוד לבית הכנסת.⁹⁶ תיקון אחר שנרשם בפנקס נגע לריהוט בית הכנסת: 'מצרוף לבית הכנסת ת'ו'ב'ב' עלי אוגרת נגאר יום אלג י'ז' אייר ה'ש'נ'ג' (=הוצאה לבית הכנסת תוב"ב [=תיבנה ותיכונן במהרה בימינו] על שכירת נגר, יום ג', ט"ז אייר ה'שנ"ג).⁹⁷

2. תשלומים לשכירי הקהל

כותב הפנקס מזכיר באופן שכיח העברת כספים לאנשים שהיו מוכרים לו, אם כי בדרך כלל לא טרח לבאר לשם מה קיבלו את הכסף: כמשכורת עבור עבודתם בקהל, כסיוע מחמת עוניים או לצורך אחר. כך, למשל, ברישום משנת שמ"ח נאמר: 'מן אבו כליפה חאמי וצל פצה פ עלי יד ר' עבוד י"צ וצלת לחכם נרו' (=מאבו כליפה חאמי⁹⁸ שולמו 80

92 ראו למשל: ש"ת רדב"ז (לעיל, הערה 7), ב, ס' תרמד; שם, ס' תרצח; ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ונציה ש"ס"ח, סימן נד.

93 ישנן ידיעות רבות על הקדשות לקבר שמואל לאורך התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות'מאנית (עד שנאסרה כניסת יהודים למקום), ואכמ"ל.

94 המונח מופיע בפנקס גם בריבוי: 'כזאיין' (JTS MS 9160.9, 1r). ייתכן שאין זה דווקא ארון הקודש אלא ארון ספרים בבית הכנסת. למשמעות זו של המונח 'כ'זאנה' ראו למשל: ח' בן-שמאי, 'הערות לגלגוליו של כתב ארם צובה', אר"ץ ומלואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה, בעריכת י' הראל ואחרים, א (תשס"ט), עמ' 141, הערה 12.

95 ראו למשל: גויטיין (לעיל, הערה 76), עמ' 93, הערה 76.

96 על חדרים הצמודים לבית הכנסת ראו למשל דברי רדב"ז: 'שאלת ממני ידיד נפשי בחדרים הפתוחים לבית הכנסת ויש להם פצימין מכאן ומכאן שלא נפרצו במלואן לב"ה אם מצטרפים לאותם שבב"ה ואם המתפללים בחדרים ההם חשוב כאלו התפלל בב"ה או לא' (ש"ת רדב"ז [לעיל, הערה 7], ב, ס' תרנ, י ע"ג).

97 JTS MS 9160.9, 1v. ט"ז באייר ש"נ"ג (18.5.1593) אכן חל ביום ג'.

98 כלומר, יוצא 'חמה' שבצפון סוריה. שכיחותם הרבה של שמות סוריים שונים במסמכי הגניזה מן התקופה המאוחרת מעידה על הקשרים ההדוקים בין סוריה למצרים בתקופה זו. וראו הדוגמות שריכזתי במאמרי: D. Arad, 'Syria's Links with the Jews of Cairo in the 15th and 16th Centuries', *Fragment of the Month*, Cambridge University Library, Taylor-Schechter Genizah Research Unit website, August 2009 (<http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/fotm/>)

פצ'ה באמצעות [הגבאי] ר' עבוד י"צ, ונמסרו לחכם נר"ו). בדפי הפנקס מצויים רישומים רבים של תשלומים לחכם ללא אזכור שמו. סביר להניח כי התשלום הזה היה חלק מן המשכורת שהתחייב הקהל לשלם לחכם בתנאי העסקתו. הרושם העולה הוא שתשלום המשכורת לחכם לא היה סדיר ומפעם לפעם הועברו אליו סכומים שונים שהצטברו בקופה. ה'חכם' הוא כנראה דיין הקהל או בעל משרת הנהגה אחרת (ראו להלן), אך לצדו תועדו ברישומי הפנקס העברות כספים רבות לידי חכמים שונים בקהל שלא כיהנו כנראה במשרה מוגדרת, ואולי קיבלו כספים גם מחמת עוניים. גם בתשלומים אלה לא ניתן למצוא עקביות ברורה.

עם זאת, נראה שלפחות כמה משכירי הקהל קיבלו משכורת סדירה. רישומי ההוצאות מאמצע המאה מעידים במפורש על תשלום משכורת לחזן. בדפי הפנקס נרשמו כמה תשלומים ל'אל חזן' (=החזן) ב'סנת יש' (=שנת ש"י, 1549–1550) ובשנת ש"ג או ש"ד.⁹⁹ הרישומים בעניין זה משלהי המאה נהירים פחות. באחד הדפים מתואר תשלום 'לכה"ר אברהם חזן כל גומעה פצה ה' מן אול ראש חדש אלול ה'שנ"ו' אלי סלך אלול בפצה כ' (=לכה"ר אברהם חזן כל יום שישי, חמישה פ'צה מתחילת ראש חודש אלול השנ"ו עד סוף אלול בעשרים פצה).¹⁰⁰ ר' אברהם חזן היה כנראה שכיר של הקהילה וקיבל משכורת שבועית של חמישה פצה. 'חזן' לא היה רק שם המשפחה אלא גם משלח היד הממשי של ר' אברהם, כפי שמוכיח רישום מאותה שנה בדף אחר בפנקס: 'אלחזן כה"ר אברהם י"צ'.¹⁰¹ אם כן לפנינו תיעוד על תשלום משכורת שבועית לחזן הקהל, ר' אברהם כהן. על תשלום משכורת שבועית לשכירי הקהל אנו למדים גם מתנאי העסקתו של דיין אנונימי בקהל המוסתערבי בדמשק. בכתב המינוי של דיין זה נקבע: 'שיהיה אדון ועטרה לראשם מהיום ועד עשר שנים מחשון של"ד ושיתנו לו פרח א' [חד] כל שבוע מלבד הנדב' [ת] ומנהג השדוכין והחתנים'.¹⁰² תדירות זו של תשלום המשכורת הייתה נוהג נפוץ. הוא נקבע בחוזים של מרביצי תורה בקהילות שונות ברחבי האימפריה העות'מאנית, הן במאה השש עשרה¹⁰³ הן בתקופות מאוחרות יותר.¹⁰⁴

T-S Ar. 30.279 99

T-S NS 225.74 100

ENA 2917.3, 1r 101

102 ר' משה מטרנני, שאלות ותשובות, ונציה שפ"ט–ש"צ, ג, סי' צא, קמ"ד ע"א. וראו: ארד (לעיל), הערה 1, עמ' 195–196.

103 ראו למשל: מ' בניהו, מרביץ תורה: סמכויותיו ותפקידיו וחלקו במוסדות הקהילה הספרדית בתורכיה ובארצות המזרח, ירושלים תשי"ג, עמ' כב–כח.

104 ראו מראי המקום שרשמתי: ארד (לעיל), הערה 1, עמ' 196, הערה 333.

שכיר נוסף של הקהילה הנזכר בפנקס הוא גבאי בית הכנסת. בתשרי ש"ס נזכר: 'מן דאלך וצל שריפי ואחד ענו פצה נ וצל לג'אבי כניס חכם עטייה נר"ו' (=מזה התקבל שריפי אחד, עבורו 50 פצ'ה, לגבאי בית הכנסת חכם עטייה נר"ו).¹⁰⁵ הגזבר לא פירט את מטרת התשלום וייתכן ששולמה לחכם עטייה משכורתו כגבאי בית הכנסת. הגבאי כאן הוא הממונה על איסוף כספי הנדבות מן המתפללים בבית הכנסת ותפקידו אינו זהה ל'גבאי' בבתי הכנסת היום. הממונה על פעילות בית הכנסת, ניקיונו וסידורו מכונה בתעודות הזמן בשם 'שמש' או 'משרת' ('כאדם').

3. סיוע לנזקקים

דפי הפנקס שופכים אור על הנזקקים בחברה המוסתערבית ועל אופן התמיכה בהם.¹⁰⁶ בגניזה נמצאו רשימות רבות של מגביות צדקה ושל הוצאות מקופת ההקדש עבור העניים ורשימות רבות פורסמו.¹⁰⁷ ואולם, עד עתה טרם פורסם דבר ממין זה מן התקופה העות'מאנית. ניתן לחלק את הכספים שהוצאו למטרה זו לשני סוגים: (א) הוצאות קבועות: תמיכה בעניים, ביתומים ובאלמנות ותשלום מס הגולגולת עבור חסרי יכולת; (ב) הוצאות מזדמנות: פדיון שבויים¹⁰⁸ ונדבה ליוצאים לדרך ארוכה.

T-S NS J 576 105

106 על הצדקה ב'חברת הגניזה' ראו: גויטיין (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 91-143; M.R. Cohen, *Poverty and Charity in the Jewish Community of Medieval Egypt*, Princeton 2005; M. Frenkel, 'Charity in Jewish Society of the Medieval Mediterranean World', *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, eds. M. Frenkel and Y. Lev, Berlin 2009, pp. 343-364 כהן, 'הלכה ומציאות בענייני צדקה בתקופת הגניזה', האסלאם ועולמות השזורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוסי-יפה, בעריכת נ' אילן, ירושלים תשס"ב, עמ' 315-333. לסקירה על התמיכה בעניים באימפריה העות'מאנית ראו: י' בן-נאה, 'עוני והתמודדות עמו בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית', ספונות, כג (תשס"ג), בעיקר עמ' 218-236.

107 ראו למשל: אשתור (לעיל, הערה 17), ג, עמ' 16-19, 44-42, 133-141; M. R. Cohen, *The Voice of the Poor in the Middle Ages: An Anthology of Documents from the Cairo Geniza*, Princeton 2005, pp. 107-187; idem, 'Geniza Documents for the Comparative History of Poverty and Charity', *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, *ibid.*, pp. 293-341

108 רישום בודד על תשלום לטובת שבוי נרשם באלול ש"ג או בתשרי ש"ד (JTS MS 9160.9, 1v). בדף חשבונות של הקדש הקהילה בקהיר מסוף המאה החמש עשרה נרשמה הוצאה 'ללשבויים עלי יד ר' מרדכי הדיין' (T-S Misc. 3.8; אשתור, שם, עמ' 122). בדף חשבונות בערבית-יהודית (T-S Ar. 30.15) מן המאה השש עשרה בקירוב נרשם בין השאר: 'לחכם כמה"ר ישמעאל ען נדבת שבויים גדיד ג' (=עבור נדבת שבויים 3 ג'דיד). על פדיון שבויים בתקופה הקלסית של הגניזה ראו: גויטיין (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 137-138; אשתור (לעיל, הערה 10), עמ' 70-71; כהן, הלכה (לעיל, הערה 106),

תמיכה בעניי הקהל: בדף החשבונות מן השנים ש"י-ש"ד הוזכר במפורש כמה פעמים מתן כספים לעניי הקהל ('ללעניי'). לעומת זאת, ברישומים המאוחרים יותר לא ציין הגזבר במפורש מי מבין מקבלי הכספים היו עניים שקיבלו כספים למטרות צדקה. פעמים רבות קשה לקבוע אם מקבל הכסף הוא נתמך של הקהילה או שמא שכיר שלה. אמנם, לעתים ניכר בבירור כי הכספים הועברו במסגרת תמיכה בנזקקים. כך, למשל, יש להניח כי בנותיו של פלוני למשפחת אלשויד, אשר קיבלו סך מסוים בקיץ ש"ן (1590) 'מן שבת חוקה' [!] ובלק¹⁰⁹ לסלך [=לסוף] שבת ראה¹¹⁰; זכו בתמיכה זו מחמת מצבן הכלכלי הדחוק.

כספים גם הועברו לשם תשלום מס הגולגולת של חסרי היכולת.¹¹¹ לדוגמה, הגזבר תיעד העברת תשלום ל'יתום כורדי ה משעדה פל גואלה' (=ליתום כורדי¹¹² חמישה [פצה], סיוע במס הגולגולת שלו).¹¹³ נזקקים אחרים שקיבלו סיוע בתשלום המס היו

עמ' 328-325; ה"ל, עוני (לעיל, הערה 106), עמ' 109-123; פרנקל (לעיל, הערה 106), עמ' 351-354. על השבויים ופדיונם בשלהי התקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית ראו: א' בשן, שביה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון (1391-1830), [רמת-גן] תש"ם.

109 סימנה של שנת ש"ן הוא בח"ה (ראש השנה ביום ב, מרחשוון וכסלו חסרים, א' דפסח ביום ה'). בשנה כזו מחברים בחוץ לארץ את פרשות חוקת ובלק וכן את פרשות מטות ומסעי. לפיכך דווח כאן על תשלום לשבע שבתות (חוקת-בלק, פנחס, מטות-מסעי, דברים, ואתחנן, עקב, ראה).

110 Or. 1080 J 253

111 מקורות בני התקופה מעידים על דרכים שונות לתשלום המסים של הנזקקים. במקומות מסוימים שילמה הקהילה כספים אלה, ובאחרים התנדבו לעתים יחידים מן הקהל לשלם זאת עבורם. בש"ת המב"ט מובא הסכם שנערך בראשית טבת ש"א (דצמבר 1550) בין הנהגת קהל מסוים לבין יתומים מן הקהל, ולפיו תמורת תשלום של סכום חד-פעמי גדול הוסכם: 'שלא יבקשו כלום לא מהיתומים ולא מר' פלוני יצ"ו שהיה פורע בעדם כל השלכותיהם (כלומר, כל המסים והתשלומים שהוטלו עליהם) עד היום הזה' (ש"ת המב"ט [לעיל, הערה 102], ב, סי' עט, לט ע"ד). על מס הגולגולת ראו למשל: גויטיין (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 380-392; אשתור (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 259-309. על פריעת המס עבור מעוטי היכולת בתקופת הגניזה ראו: גויטיין, שם, עמ' 132-133; אשתור, שם, ג, עמ' 121-123; כהן, עוני (לעיל, הערה 106), עמ' 136-138; ה"ל, קול העני (לעיל, הערה 107), עמ' 82.

112 קריאת האות כ' במילה 'כורדי' מעט מסופקת. אינני יודע על מהגרים מכורדיסטן במצרים, אך ישנן עדויות לבואם של מהגרים מעיראק ומאיראן. כך, למשל, ברשימת שמות מן המאה השש עשרה בערך נזכר ר' יצחק ראקי (כ"י הספרייה הבריטית, Or. 10,599, f.27). מוצאה של משפחה זו מרקה () , השוכנת על גדות נהר הפרת, בצפון סוריה של היום. ברשימה זו נזכר גם יצחק אלעג'מי, ואפשר לפרש את שמו כ'הפרסי' (אם כי 'עג'מי' יכול להיות גם 'זר' באופן כללי). ברשימה אחרת בת הזמן נזכר אב[רהים] כשאני (BL Or. 10,578 R.53), דהיינו יוצא כשאן () , הנמצאת באיראן, במחוז אצפהאן.

113 Or. 1080 J 253

למשל משה עדני,¹¹⁴ חכם יצחק נועינע,¹¹⁵ נסים בוחירי¹¹⁶ ורצ'י בוחירי.¹¹⁷ שמם של האחרונים מעיד על מוצא משפחתם מבוחיירה () שבצפון מצרים, בצד המערבי של דלתת הנילוס. אדם אחר שזכה לסיוע בתשלום המס היה 'שוע צוגייר' (=שוע הקטן).¹¹⁸ הלה זכה לתמיכה מיוחדת גם כאשר השיא את בתו. ברישום מאייר שנ"ה בערך נמסר: 'איצה וצל לשוע צוגייר עלי יד ר' יצחק פוריך י"צ פצה מ מוסאעדה זואג'¹¹⁹ בנתו' (=גם שולם לשוע הקטן על ידי [הגבאי] ר' יצחק פוריך ישמרו צורו 40 פצ'ה, כסיוע לנישואי בתו).¹²⁰

בנוסף לתמיכה כספית, סיפק הקהל המוסתערבי לענייו גם לחם. בשנת שנ"ו נרשם תשלום 'לתנקיית אלקמח' (=לברירת החיטה).¹²¹ נראה שרישום זה מתייחס להכנת הפת לעניי הקהל במסגרת פעילות התמחוי. ברישום אחר, מחורף ש"ס, נרשמו שני תשלומים לשכרו של 'עזאן' (), דהיינו גָבַל, אדם שלֵש בצק.¹²² ועדיין לא ברור

- 114 ש.ם.
 115 JT-S MS 9160.9, 2r
 116 JT-S MS 9160.9, 1r
 117 רצ'י בוחירי פצה ז לגאליתו' (T-S NS 225.74). כינוי זה מופיע גם בקטעי גניזה נוספים מתקופה זו. בדפי הפנקס של גזבר ההקדש נזכרים משה בוחירי (דייר בבתי ההקדש הנזכר לעיל) וכן 'אלמנת ר' רחמים בוחירי נ'ע' (ENA NS 1.57, 1r); אולי הוא רחמים בוחירי הנזכר במכתב בערבית-יהודית מתקופה זו (T-S 13 J 22.35). באוסף אדלר בניו יורק, ENA NS 29.8, שמור מכתב בערבית-יהודית שנשלח מרשיד אל יום טוב אלבחיירי שישב בקהיר. מנצור בוחירי נזכר ברשימת תשלומים שיש לתארכה לדעתי למאה החמש עשרה ENA 1822.76v. יוסף בוחירי נזכר בטרטר מחשוון שפ"ב (1621) מאוסף קהילת קהיר (אוסף תעודות שקטלג ישראל בן-זאב; לתיאורו ראו: בן-זאב [לעיל, הערה 3]), מס' 178. פלוני 'בחירי' נזכר ברשימת תשלומים אחרת, כנראה מן המאות החמש עשרה-השש עשרה (BL Or. 10,578 R.53). יש בזה כדי להעיד אולי על קיומה של קהילה יהודית קבועה בבוחיירה. אסף פרסם מכתב (אוקספורד, בודלי Heb. b 13.45, מספר 2834 בקטלוג נויבאוואר-קאולי) מאת תושב המקום, אדם בשם יוסף בן עזרא שעסק בסחר עבדים, והוא מתארכו למאה השש עשרה או לראשית המאה השבע עשרה. ראו: ש' אסף, 'עבדים וסחר עבדים אצל היהודים בימי הביניים (עפ"י מקורות עבריים)', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 91-125; ה (ת"ש), עמ' 272-273, 277-278. אעיר כי בשורה 11 במכתב קרא אסף 'בוחירה' אך יש במילה שני יר'דים וצ"ל: 'בוחיירה'.
 118 'איצה לשוע צוגייר לגאליתו פצה מב' (=וגם לשוע הקטן עבור מס החסות שלו, 42 פצ'ה; JTS MS 9160.9, 2r). עוד זכו בסיוע לתשלום מס החסות לוי דבאח [=השוחט] והרון כשאע, בשנת שס"ד (ENA NS 29.11, 1v).
 119 נראה שתחילה נרשם 'גואג' ותוקן ל'זואג'.
 120 ש.ם.
 121 T-S NS 225.74. אפשר לתרגם גם: 'לניפוי הקמח'. 'קמח' בערבית הוראתו לא רק 'חיטה' אלא גם קמח (flour). ראו: בלאו [לעיל, הערה 7], עמ' 563.
 122 T-S NS J 576. עם זאת, אזכורו של ה'עזאן' לצד חומרי בנייה מעלה את האפשרות כי מדובר בפועל שגיביל טיט וכדומה.

כיצד חולק הלחם לעניים ומה הייתה תדירות החלוקה. רדב"ז מתאר חלוקה שבועית של לחם לעניים בקהיר.¹²³ מסתבר שהדברים נכונים גם ביחס לקהל המוסתערבי. ייתכן שהקהל גם הפעיל בית תמחוי¹²⁴ קבוע שסיפק מזון לנצרכים,¹²⁵ אך הדברים טעונים ביסוס.

מלבד העברת כסף ומזון לידי הנזקקים, ציין הגזבר לעתים גם פעולות של גמילות חסד לעניים מכספי הציבור. כך, למשל, ציין הגזבר בשנת ש"י בערך: 'איצה ביקור חולים נוץ בנדקי' (=וגם ביקור חולים חצי בנדקי).¹²⁶ כמו כן צוינה קנייה של בגדים עבור העניים: 'כסות עניים'.¹²⁷

123 ר' דוד אבן זמרא, ספר שאלות ותשובות, פיורדא תקמ"א (=ש"ת רדב"ז, ג), סי' תעב.
124 למיטב ידיעתי, המונח 'תמחוי' אינו נזכר בדפי הפנקס או במקור מוסתערבי אחר אלא בספרות הש"ת של התקופה, אשר כותביה באו ברובם מבין חכמי ספרד. גם בתקופת הגניזה הקלסית נעדר המונח 'תמחוי', והוא הוכנס לשימוש בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית בידי יוצאי חצי האי האיברי. על חלוקת הלחם לעניים במסגרת שבועית או חצי שבועית בתקופת הגניזה ראו: גויטיין (לעיל), הערה 10, ב, עמ' 105–108; אשתור (לעיל, הערה 10), עמ' 68.

125 דרכי פעילותו של מוסד זה עדיין טעונים בירור. בינתיים ראו: בורנשטיין-מקובצקי (לעיל), הערה 5, עמ' 184. בתי תמחוי הופעלו גם בידי השלטון העות'מאני. למחקר מקיף על בית התמחוי העות'מאני בירושלים במאה השש עשרה ראו: A. Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany 2000. אני מודה למרים פרנקל שהפנתה אותי למחקר זה. עם זאת, בין המוסדות היה הבדל בולט. העמ'מאנית העות'מאנית לא שירתו רק נזקקים. סעדו בהם גם עובדי ההקדש, מלומדים ותלמידים במדרסות, ה'אשראף' (=צאצאי הנביא), צופים ונוסעים מזדמנים. האנשים שהם האכילו היו מי שנחשבו ראויים לנדיבות ציבורית ולאוו דווקא עניים, ואלה נאלצו להמתין לתורם ולסעוד רק לאחר שכל הנכבדים קיבלו את סעודתם. ראו: א' סינגר, 'מה כל כך נדיב בצדקה העוסמאנית? על מושג הסדקה ועל מעשי הצדקה באימפריה העוסמאנית', ג'מאעה, טו (תשס"ו), עמ' 27. התמחוי היהודי לעומת זאת היה דומה יותר למוסדות מסוג זה הפעילים כיום והתמקד בסיוע לעניים.

126 T-S Ar. 30.279. העברת כספים ל'ביקור חולים' נזכרת כמה פעמים בדף זה.

127 שם. על חלוקת בגדים לנצרכים בתקופת הגניזה הקלסית ראו: אשתור (לעיל, הערה 10), עמ' 68. בתקופה זו ניתנו בגדים לא רק לעניים אלא גם לבעלי משרות בקהילה כחלק ממשכורתם. ראו: גויטיין (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 109. לא ידוע לי על פריעת משכורות לממוני הקהל בבגדים בתקופה העות'מאנית. המונחים 'ביקור חולים' ו'כסות עניים' נזכרים גם באיגרת של גורמים בציבור המגריבי בקהיר מן המאה השש עשרה: 'שהחבר יצ"ו השרוי בתוכנו נשבע שבועה חמורה שאם לא יעשה איזה תקון שיהיה בו תועלת לעניים והפקת רצון לכל שואל הן יהיו עובדי דרכים לתת להם צדה [לדרך הן] לצורך בקור חולים הן יהיה לכסות העניים ולצורך המסים שעליהם...'. (T-S 16.121). את האיגרת הדפיס א' דוד, 'לדמותה של החברה היהודית במצרים אחרי גירוש ספרד', חברה ותרבות: יהודי ספרד לאחר הגירוש, מדברי הקונגרס הבינלאומי הרביעי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, בעריכת מ' אביטבול ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 71–75. לניתוח התעודה ראו: י' הקר, 'הודים מגרבים במצרים ובירושלים בסוף התקופה הממלוכית', עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ'

החברות בקהל המוסתערבי: ייתכן שהמונחים 'כסות עניים' ו'ביקור חולים' הנזכרים כאן אינם אלא שמות של חברות שפעלו בקהל. ואמנם, אין ספק כי כספי ההקדש נוצלו לתמיכה לפחות בחברה אחת. ברישום משנת ש"י או שי"א תיעד הגזבר העברת כספים לטובת 'חברת קברין'¹²⁸ דהיינו החברה שעסקה בקבורת הנפטרים. רישום זה חשוב ביותר להבנת דרך הארגון של הקהל המוסתערבי והזיקה שבין המוסתערבים לבין ציבור המהגרים. בתעודות מן התקופה הקלסית של הגניזה ואף מן המאות הארבע עשרה והחמש עשרה איננו מוצאים זכר לקיומן של 'חברות'. בדרשה שנשא ר' יוסף גארסון, חכם ממגורשי ספרד, בדמשק בשנת רע"ג,¹²⁹ כנראה בפני קהל המוסתערבים,¹³⁰ הוא קרא לייסד חברות: 'ולתקן זה יבא... המדות שהיו לנו בספרד לעשות צדקות וחברות... וג"כ ראוי לתקן חברה לביקור חולים'.¹³¹ נמצאת למד שבקרב קהל שומעיו טרם היו חברות ממין זה. במהלך המאה השש עשרה אימצו אפוא המוסתערבים את הנוהג שהביאו עמם מגורשי ספרד¹³² והחלו אף הם לייסד חברות. ההיסטוריון בן המאה השבע עשרה יוסף סמכרי¹³³ מייחס את הקמתה של חברת

589. המונחים הוסיפו לשמש גם במאות הבאות. ברישום של 'עריכה' משנת התפ"ג (1723) נרשמו מטרות שונות שכספי הקהל הוצאו עליהן, בין השאר 'לעוברי דרכים', 'לצרכי צבור' ול'כסות עניים' (ENA 2562.2). על ביקור חולים ועל סיוע בחלוקת בגדים לעניים בתקופה העות'מאנית ראו למשל: בן נאה (לעיל, הערה 106), עמ' 229–230.

T-S Ar. 30.279 128

129 לרשימת הדרשות של גארסון, זמנן ומקום אמירתן, ראו: י' הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה הט"ו', ספונות, יז (תשמ"ג), עמ' 66–67.

130 גארסון דרש את דרשותיו הן בקהל הספרדי הן בקהל המוסתערבי. בכמה מדרשותיו ציין כי הן נאמרו בקהל המוסתערבי. כך, למשל, בחנוכה רע"ד נאמרה דרשתו 'בכאן בדמשק בבית הכנסת של המוסתערבים' (ר' יוסף גארסון, בן פורת יוסף, BL Or. 10,726 דף 132א; מובא אצל בניהו [לעיל, הערה 1], עמ' ג), וכך גם ב"א בטבת רע"ד (135ב), בז' שבט רע"ה (161א; בניהו, שם, עמ' נא), בשבת הגדול רע"ו (149א; בניהו, שם, עמ' קטו) ובפרשת וילך רע"ו (144א–145ב; קטעים ממנה מובאים אצל בניהו, שם, עמ' קפח). לראשונה נזכר הקהל הספרדי כמקום אמירת הדרשה רק בשבת זכור רע"ח, שבה דרש 'בכותיב', הוא בית הכנסת הספרדי (225 א; בניהו, שם, עמ' ג). לכן מסתבר לומר כי הדרשה שצוטטה למעלה נאמרה בפני הקהל המוסתערבי.

131 ר' יוסף גארסון, בן פורת יוסף, מובא אצל: בניהו, שם, עמ' סט.

132 על החברות בקרב יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית ראו: י' בן נאה, 'בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז–ה"ח', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 277–318; הנ"ל, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע-עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 207–219.

133 'סמכרי' פירושו 'פחח'. כך יש לציין את שמו של ההיסטוריון הנודע ולא 'סמברי' כפי שהשתרש

הקברים¹³⁴ בקהיר לרדב"ז. החברה, שגם עסקה בשמחת חתן וכלה, הייתה משותפת לדבריו לבני כל הקהלים בעיר – המגרבנים, הספרדים והמוסתערבים, והשירות בה סודר על פי משמרות שאת סדרן קבע הרדב"ז.¹³⁵ עם זאת, העדויות הראשונות לקיומה של חברה זו הן משנות התשעים של המאה השש עשרה.¹³⁶ התעודה הנדונה כאן משמשת עדות ברורה לקיומה של החברה כבר בשנות החמישים של המאה, ומוכיחה כי החברה זכתה לתמיכה כספית שוטפת וקבועה של אחד הקהלים בעיר לפחות, ומן הסתם אף של שאר הקהלים.

סיוע לאורחים מזדמנים: מלבד העניים הקבועים שזכו לתמיכת הקהל, העניקו ממוני ההקדש תמיכה גם לעוברים ושבים.¹³⁷ אל העיר הגיעו עוברי אורח מקרוב ומרחוק,¹³⁸ אם לשם קיבוץ נדבות ואם למטרות אחרות. גבאי הקהל תמכו בהם לצד תמיכתם בעניים המקומיים. בשנת שני"ו או שני"ז ציין הגזבר כי הגבאי כה"ר ברוך כהן קיבל לידיו 'פצה ה (=חמישה פצה) לעובר דרך'.¹³⁹ התמיכה שניתנה לעוברי דרכים מכונה לעתים בפנקס במונח העברי 'צדה לדרך'. באב או באלול ש"ן נרשם בפנקס תשלום עבור 'צדה לדרך למרה כפרכינאווייה י

בטעות. ראו: דברי יוסף (לעיל, הערה 13), עמ' 14. למסמכי הגניזה שציין שם שטובר אפשר להוסיף גם: כ"י אוקספורד, בודלי MS Heb. b. 12.55 (2839.36 בקטלוג נויבאוואר-קאולי).

134 מלשון 'קבר', דהיינו קברן.

135 דברי יוסף, שם, עמ' 405. סמכרי כתב דברים אלה בריחוק של כמאה וארבעים שנה מזמן קבלת התקנה ועל כן יש לקבל את דבריו בעירבון מוגבל. ר' יעקב קאשטרו אינו מזכיר את הרדב"ז כמי שקבע את הסדר והוא מייחס זאת לגדולי העיר וחכמיה' (שו"ת אהלי יעקב [לעיל, הערה 26], סי' ס, קב ע"ב). לפי ר"י קאשטרו, לאחר כשישים שנה מייסוד החברה קם ערעור על התנהגותם של חבריה, והתקבלה תקנה למשך חמש שנים האוסרת עליהם לשורר בחתונות. לאחר מכן, בשנת שני"ב, שוב חודשה התקנה בידי ר' בצלאל אשכנזי. לאור זאת מתארך ש' שטובר את זמן הקמת החברה לשנת 1526 בקירוב (דברי יוסף, שם, עמ' 405, הערה 18; ש' שטובר, מפעלו ההיסטוריוגרפי של יוסף סמברי בעל ספר דברי יוסף, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 91, ושם בכרך ההערות, עמ' 264–265, הערה 42). וראו גם: ליטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 41–42.

136 שו"ת אהלי יעקב, שם, סי' ס.

137 על הסיוע לעוברי הדרכים ולזורים בתקופת הגניזה הקלסית ראו: גויטיין (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 135–136; גיל (לעיל, הערה 10), עמ' 112; כהן, הלכה (לעיל, הערה 106), עמ' 317–323; הנ"ל, עוני (לעיל, הערה 106), עמ' 72–108; וראו הדיון להלן.

138 על עני מן העיר חלב שהגיע לקהיר לקבץ נדבות ובידו מכתב המלצה מהנהגת הקהילה בחלב, ראו: ארד (לעיל, הערה 98).

139 T-S NS 225.74

פצה צדה לדרך למרה עדנייה כ' (=צדה לדרך לגברת מכפר כנא עשרה פצה); צדה לדרך לגברת העדנית עשרים פצה).¹⁴⁰ לפנינו שתי נשים זרות שהגיעו בנסיבות כלשהן לקהיר, האחת תושבת עדן שבתים והאחרת תושבת כפר כנא. לכאורה זו עדות על אישה יהודייה מכפר כנא שבגליל התחתון,¹⁴¹ שהגיעה לקהיר וביקשה לשוב למקומה. ואכן, כפר כנא נזכר בכמה מכתבי גניזה מן התקופה הנדונה¹⁴² וכן במקורות נוספים, וניתן ללמוד מכך שבמקום ישבו כמה עשרות משפחות יהודיות במאות החמש עשרה והשש עשרה.¹⁴³

אחד המאפיינים הבולטים של החברה היהודית במצרים בתקופת הגניזה הוא שיעורם

CUL Or. 1080 J 253 140

141 עם זאת, ניתן להציע אפשרויות אחרות למקום מוצאה של האשה: (א) כפר כנא שבלבנון (Qana), כעשרה קילומטרים דרומית-מזרחית לצור; (ב) (Qina, Qena) שעל הנילוס, בדרום מצרים, צפונית ללוסוס; (ג) אזכורה של הגברת מכפר כנא בכפיפה אחת עם תושבת עדן מעלה עוד אפשרות. ייתכן שמקום זה איננו לא בארץ ישראל ולא במצרים אלא דווקא בתימן: כנא, כיום ביר עלי, השוכנת על חופה הדרומי של תימן, במחוז ח'צ'רמות, מערבית לאלמפלא () ומזרחית לעדן. בעת העתיקה ובתקופה המוסלמית המוקדמת הייתה זו תחנה חשובה בנתיבי המסחר שבין הודו למצרים.

142 T-S 18 J 7.5, איגרת מאת שלום בכ"ר יעקב מדמשק אל נתן הכהן שולאל. נדפסה אצל א' דוד, 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית, לאור מסמכים חדשים מן הגניזה', גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 402-403. אני מקווה לפרסם במקום אחר מכתב בערבית-יהודית משלהי התקופה הממלוכית שנזכרים בו כפר כנא וקהילות נוספות בגליל.

143 לריכוז ידיעות על כפר כנא בספרות הנוסעים ראו: נ' שור, בונים חומה בירושלים: ארץ-ישראל בספרות הנוסעים במאה ה"ז, ירושלים תש"ס, עמ' 249-252. בשנת רל"ג (1473) ציין הנוסע האלמוני מקנדיאה כי יש במקום שמונים משפחות יהודיות. בשנת רמ"א (1481) מסר ר' יוסף דמונטאני על שבעים משפחות בכפר. בשנת רפ"ב (1522), לעומת זאת, היו במקום, לפי עדות ר' משה באסולה, רק ארבעים משפחות, ובסמוך לכך נמנו במפקד העות'מאני חמישים משפחות יהודיות. ראו: א' דוד, 'שרידי מספר מסעותיו של נוסע יהודי בארץ-ישראל במפנה המאות ה"ו והט"ז', ישראל - עם וארץ, ח-ז (תשנ"ז), עמ' 223-224. דוד פרסם שרידים מתיאור מסעו של נוסע יהודי בארץ ישראל המתוארך אצלו למפנה המאות החמש עשרה והשש עשרה (T-S Misc. 22.277; דוד, שם, עמ' 227-229). ראייתו העיקרית לתארוך היא האזכור של כפר כנא: 'והדרך השנייה פונה כפר בדרך נכונה אל כפר כנא / אלוהים יכוננה ישיבנה על כנא כבראשונה'. דוד רואה בכך ביטוי להידלדלות היישוב היהודי במקום, כפי שעולה גם מספרות הנוסעים ומן המפקדים העות'מאניים. במחצית השנייה של המאה השש עשרה גדלה שוב הקהילה היהודית במקום עד שהגיעה, בסוף המאה, לכשלוש מאות ושמונים נפש. לנתוני המפקדים העות'מאניים ביחס לכפר כנא במאה השש עשרה ראו: ב' לואיס, עלי היסטוריה: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 117; W.D Hüettheroth and K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine: Trans-Jordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 187. נ' שור (שם, עמ' 251) מעיר כי זו הייתה הקהילה היהודית השלישית בגודלה בארץ ישראל (אחרי ירושלים וצפת).

הגבוה של הזרים שאינם ילידי המקום. המהגרים הזרים, הן אלה שבאו לתקופה קצרה הן אלה שבאו להשתקע, סבלו מקשיים כלכליים ועבר זמן רב עד שהתבססו. הם תופסים את המקום הבולט ביותר ברשימות הנתמכים שהשתמרו בגניזה.¹⁴⁴ סביר להניח שגם החברה המוסתערבית במצרים במאה השש עשרה קלטה אל קרבה מספר רב של מהגרים. ואולם, אם בתקופת הגניזה הקלסית קל לאתרם, הרי שבמאה השש עשרה ההתחקות אחריהם קשה.

בספרות המחקר נהוג להבדיל בין אוכלוסיית המהגרים, קרי יוצאי ספרד, פורטוגל, איטליה ושאר ארצות שהגיעו אל האימפריה העות'מאנית, לבין האוכלוסייה הוותיקה, קרי הרומניוטים והמוסתערבים. למעשה, החברה המוסתערבית עצמה נחלקה לוותיקים ולמהגרים. חוקרי הגניזה הקלסית למדים על מוצאם הזר של יחידים על פי הכינויים המשמרים את מקום מוצאם. מאפיין זה בעייתי למדי במאה השש עשרה, שכן בתקופה זו עוברים הכינויים מדור לדור¹⁴⁵ והמושג האירופי של 'שם משפחה' מחלחל אט אט אל החברה המקומית. כך, למשל, קשה לדעת אם אהרן עמאני,¹⁴⁶ יהודה חאמי¹⁴⁷ או מנחם בבלי,¹⁴⁸ הנזכרים בפנקס הגזבר, אכן היו יוצאי עמאן, חמה או בגדאד (בהתאמה), או שהכינוי דבק באחד מאבות המשפחה ועבר לצאצאיו. עם זאת, לעתים ניתן לקבוע כי לפנינו מהגר 'טרי', כמו ביחס לשתי הנשים שנזכרו לעיל. ברור כי 'הגברת העדנית' היא מהגרת בעצמה ולא בת ליוצאי עדן שהשתקעו בקהיר מזה דורות. מקומן של הנשים בולט מאוד בין הזרים ששהו בקהיר וזכו לתמיכת הקהילה. לצד האישה מכפר כנא והאישה מעדן, נזכרת גם 'ריפייה', אישה מהריף, שפלת הדלתא במצרים;¹⁴⁹ 'גזאוויה' (כנראה עזתית, אישה מעזה),¹⁵⁰ וסתם 'מרה ג'אריבה' (אישה זרה).¹⁵¹

מלבד הגברת העדנית האנונימית, נזכרים בפנקס בין הבאים מעדן גם סלימאן אלעדני,¹⁵² משה עדני, יוסף עדני ור' דוד עדני (ראו עליו להלן). חשבונות ההקדש של הקהל המוסתערבי מעידים אפוא על הימצאם של לפחות חמישה יהודים מן העיר עדן

144 גויטיין (לעיל, הערה 10), א, עמ' 56.

145 כפי שעולה למשל מהשתמרות השם 'סכנדר' (מילולית: יוצא אלכסנדריה) מדור לדור בקרב משפחה מוסתערבית זו בקהיר. על חכמי משפחה זו ראו להלן.

JTS MS 9160.9, 1r 146

T-S AS 199.11, 1r 147

T-S NS 225.73 148

JTS MS 9160.9, 1v 149

ENA NS 1.57 150

Or. 1080 J 253 151

152 גם בנו של סלימאן נזכר בפנקס. לאחר רישום תשלומים הנוגעים לסלימאן הלה, מתמוז שמ"ט עד

בקהיר. המקורות מעידים על יהודים נוספים מעדן שהגיעו למצרים במאות החמש עשרה והשש עשרה.¹⁵³ דפי הפנקס של גזבר ההקדש של קהל המוסתערבים מעידים אפוא על כך שהקשרים החזקים בין עדן לבירת מצרים הוסיפו להתקיים גם בשלהי המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה.

ג. חכמי המוסתערבים בקהיר במאה השש עשרה לאור הפנקס

איננו יודעים כמעט דבר על חכמי המוסתערבים. הואיל וכמעט שלא מוכרת לנו יצירה תורנית מפרי עטם, לא נקבע שמם בזיכרון ותולדותיהם נשכחו. על כן יש חשיבות לאיסוף כל שביב של מידע עליהם מן המקורות השונים. ניתן ללקט ידיעות על חכמי המוסתערבים בקהיר ובקהילות אחרות מספרות השו"ת ומן הדרשות בנות הזמן, מקטעי גניזה ומחיבורים היסטוריים דוגמת 'דברי יוסף' ליוסף סמכרי.¹⁵⁴ לעתים אין אזכורם במקורות התקופה מלמד אותנו על תורתם אלא על מעמדם בחברה, על מקורות פרנסתם, על יחסיהם עם חכמי הקהלים האחרים ועוד.¹⁵⁵

- טבת ש"ן, נרשם: 'ווצלו לאבן אלעדני פצה ה יום אלו ח לטבת' (=וכן שולמו לבנו של אלעדני חמישה פצה, יום שיש, ח' בטבת; T-S Misc. 8.15). ח' בטבת ש"ן, 15.12.1589, אכן חל ביום ו'.
 153 כך, למשל, בשתי רשימות תשלומים הכתובות באותה יד, ככל הנראה מן המאה החמש עשרה, נזכר 'אברהם אלעדני' (T-S K 15.10; T-S K 15.86; וראו על רשימות אלה: גויטיין [לעיל, הערה 10], ב, עמ' 497); אברהם ב"ר יום טוב אלעדני נזכר בעדות מקהיר בתמוז שס"ו (שו"ת אהלי יעקב [לעיל, הערה 26], סי' קכב; שו"ת ר"ח כפוזי [לעיל, הערה 26], א 52 ואילך). על קשרי ההגירה והמסחר בין עדן למצרים כתב גם ר' עובדיה מברטנורה בשנת רמ"ח: 'ובימים האלה באו פה יהודים מארץ עדן, הוא הארץ אשר בה הגן המפורסם הידוע, גן עדן'. ראו: מ"ע הרטום וא' דוד, מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורה מארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 85. ר' דוד אבן זמרא, ספר שאלות ותשובות, ליוורנו ת"ב (=שו"ת הרדב"ז, ד), סי' א' קסה (צד); הנ"ל, שו"ת הרדב"ז, ליוורנו תקע"ח (=שו"ת הרדב"ז, ו), סי' ב' רצא.
- 154 אני מקווה לכלול בעבודת הדוקטור שלי סקירה מקיפה על חכמי המוסתערבים בקהילות השונות. על הרקע למיעוט היצירה ביניהם ראו גם מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 218–219.
- 155 על חכמי המוסתערבים ראו בינתיים המקורות שצוינו בהערה 1. ראו גם: י' בן צבי, 'מסתערבים בארץ ישראל', סיני, ה (תרצ"ט–ת"ש), עמ' שפו; ארד (לעיל, הערה 1), עמ' 151–152, 192–193, 195–197, 202 הערה 368. על ר' יוסף נ' ציאח ראו בהרחבה במאמרי (לעיל, הערה 1). על ר' אהרן גריש, שהיה אולי ממוצא מוסתערבי, ראו: נ' אילן, פירוש 'מצח אהרן' לר' אהרן גריש, ירושלים תשנ"ו, הקדמה (עם זאת, אילן נוטה לומר שגריש היה ממוצא איברי; ראו שם, עמ' 58).

קטע גניזה שהתפרסם לאחרונה חושף פרטים על הנהגת המוסתערבים בקהיר. מקטע זה עולה, כי בסוף המאה השש עשרה עמד בראש הקהל ככל הנראה ר' שלמה סכנדרי. קודם לכן עמד בראש הקהל החכם והרופא ר' עובדיה כהנא, והוא נפטר לא יאוחר משנת ש"ה (1595). שני מנהיגים אלה נזכרים גם בדפי הפנקס של גזבר הקהל.¹⁵⁶ לצד ראש הקהל פעל גוף של כמה 'זקנים' שהנהיג עמו את הקהל. ההנהגה הדתית התחלקה בין הדיין, משרה שהחזיק בה באותה העת ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש), ובין 'מריבץ התורה' ר' עובדיה כשאע הלוי.¹⁵⁷

דפי הפנקס משמשים מקור חדש ועשיר להכרת חכמי הקהל. בדפים אלה נזכרים אישים רבים בתואר 'חכם', כמה מהם מוכרים וכמה מהם שאינם נזכרים במקור אחר. אין אלה בדרך כלל נושאי תפקיד רשמי בקהילה, ודומה שהגזבר העניק תואר זה לאנשים בעלי השכלה תורנית נרחבת. הפנקס של גזבר ההקדש חושף בפנינו אפוא מבט רחב על האליטה התורנית בקהל המוסתערבי בשלהי המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה.

1. החכמים הנזכרים בפנקס

חמישה אישים מכוונים בפנקס בתואר 'כמה"ר' (=כבוד מורנו הרב). הראשון הוא ר' אברהם מונסון, תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי. הוא היה מגדולי חכמי מצרים באותו הדור, ותשובותיו ודרשותיו השתמרו בקובצי תשובות של בני דורו ובכתבי יד.¹⁵⁸ מרישומי הגזבר עולה, כי ר"א מונסון התגורר בשלהי המאה השש עשרה בנכס שהיה שייך להקדש המוסתערבים. ברישום קטוע משנת ש"ב (1592) נמסר: 'כ"מ'ה"ר' אברהם מונסון נר"ו כאן סאכן פי אלקאעה...'. (=דר' ב'קאעה').¹⁵⁹ ר"א מונסון לא השתייך לקהל המוסתערבי ולא נטל חלק בהנהגתו. מכאן שנכסי הקהל הושכרו גם לבני הקהלים האחרים בקהיר,¹⁶⁰ והדבר עולה אף משטרות רבים מאותה התקופה. לצדו של מונסון נזכר בפנקס חכם נוסף שהיה מגדולי החכמים במצרים באותה עת: ר' חיים כפואסי.

156 'כה"ר שלמה סכנדרי י"צ' נזכר ברישום משנת ש"ג (1593) בקירוב (JTS MS 9160.9, 1v). הוא נזכר גם ברישום משנת שס"ד (ENA NS 29.11, 1v). על ר' עובדיה כהנא ראו להלן.

157 לפרסום התעודה ולניתוחה המפורט ראו: הקר, לדמותה (לעיל, הערה 1). אני מודה לפרופ' הקר שאפשר לי לעיין בטיטוט מאמרו בטרם פורסם.

158 על ר"א מונסון ויצירתו ראו: שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 66-67.

159 JTS MS 9160.9, 1r

160 ראו גם להלן, הערה 203.

ברישום מ"ט באדר ש"ד (20 בפברואר 1604) נזכר 'חכם כאפוס',¹⁶¹ אך מהות הרישום איננה נהירה.

שני חכמים נוספים הזוכים לתואר 'כמה"ר' הם בניו למשפחת סכנדר: ר' אברהם ור' יוסף.¹⁶² בתעודות מן התקופה נזכרים במצרים אישים רבים בעלי הכינוי 'סכנדר'. מלאכת הזיהוי וההבחנה ביניהם מסובכת ומצריכה מחקר מפורט. אין הנאמר כאן על אודות חכמי המשפחה אלא בבחינת מסקנות ראשוניות בלבד. במשך כמה דורות העמידה מקרבה משפחת סכנדר דינים ומנהיגים בקהל המוסתערבי בקהיר, כפי שמספר יוסף סמכרי:

הר' יוסף מבית הסופר הזקן מיוצאי ספרד והיה רופא מובהק ונתייבב באסכנדריא... [אחר כך עבר לקהיר] ושימו אותו עליהם קהל המסתערבים לראש ולקצין, וישוב את שמו הר' יוסף סכנדר... וישב על כסאו בנו הרופא הר' אברהם סכנדר הזקן. ואחר כך מלך בנו מהר"ר יוסף סכנדר, שעשה הגהות על בעל הטורים...¹⁶³

סמכרי אינו ממשיך לתאר מי 'ישב על כסאו' של ר' יוסף סכנדר (השני) בהנהגת הקהל.¹⁶⁴ ברישומי הגנאלוגיים של סמכרי נזכר שאחיו של ר' יוסף (השני), אלעזר, היה רופא,¹⁶⁵ והוא היה מעורב בשתדלנות לפתיחת בית הכנסת המוסתערבי, שעמד

161 ENA NS 29.11, 1r. על ר' חיים כפוי ראו: שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 74-75. מ' ליטמן מפרסם את תשובותיו טיפין טיפין בעשורים האחרונים בפרסומים שונים.

162 עוד מכוונים בתואר 'כמה"ר' ר' משה עטייה ברישום משנת ש"ח (1.57, 2r), ENA NS, וברישום משנת ש"ד, ר' ישועה כהן (JTS MS 9160.9, 2r). על ר' משה עטייה ראו להלן.

163 דברי יוסף (לעיל, הערה 13), עמ' 400; וראו גם: אשתור (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 489; ההדגשות שלי. המידע שמוסר סמכרי טעון בירור. ר' יוסף בעל ההגהות כבר נזכר בברכת המתים בתשובה של ר' יעקב בירב: 'אז אמר כה"ר לוי (=הרלב"ח) שלא היה שום פוסק ולא מפרש שיאמר זה אז הראיתי לו שני מפרשים אחד היה שמו הרב כמה"ר יוסף אליסכנדראני ז"ל, שהיה בקי גדול וחבר להרב רבינו עובדיא ז"ל הנודע בירושלם ע"ה (=ר' עובדיה מברטנורה), ועשה פי'רוש] על רבינו יעקב בן הרא"ש ז"ל...!' (ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ונציה תכ"ג, סי' נה, מה ע"א. על הגהות אלה ראו גם: ר' יוסף קארו, בית יוסף, אורח חיים, סי' לב; שו"ת רדב"ז [לעיל, הערה 7], ב, סי' תקצו). מבחינת סדר הדורות, נראה אפוא שכותב ההגהות היה ר"י סכנדר הראשון.

164 מן התעודה המתפרסמת אצל הקר (לעיל, הערה 1) עולה, שבראש הקהל בשנת ש"ה עמד כנראה שלמה סכנדר. שלמה זה אינו נזכר בעץ המשפחה' ששרטט סמכרי. אפשר שידיעותיו של סמכרי על התקופה לא היו מלאות. עוד אעיר כי יש להבחין בין תפקידים שונים בהנהגה (שיח' אליהוד, דיין וכיוצא באלה) ואכמ"ל.

165 אם כן לפחות שלושה דורות מבני משפחת סכנדר היו רופאים: ר' יוסף סכנדר, בנו ר' אברהם סכנדר ונכדו אלעזר. העברת מקצוע הרפואה מדור לדור מוכרת גם במשפחות אחרות. בשטר השמור באוסף

סגור בפקודת השלטונות כמה עשרות שנים. לאלעזר היו ארבעה בנים: אברהם, אלעזר דמתקרי אבא,¹⁶⁶ משה ועלי.¹⁶⁷

ר' יוסף סכנדרני הנזכר בפנקס¹⁶⁸ הוא כנראה ר' יוסף השני הנזכר לעיל. מתעודה מן הגניזה¹⁶⁹ עולה כי בשנת ש"ה לא עמד ר' יוסף בראש הקהל, כפי שכתב סמכרי, אלא היה אחד מחברי קבוצת הזקנים שהנהיגה את הקהל. את ר' אברהם סכנדרני הנזכר בדפי הפנקס¹⁷⁰ אפשר לזהות עם ר' אברהם בן יוסף סכנדרני 'הזקן',¹⁷¹ או עם ר' אברהם בן אלעזר סכנדרני,¹⁷² שהיה צעיר יחסית בעת עריכת הרישומים. אני נוטה לאפשרות

- הגניזה בקמברידג', T-S 12.573, (נדפס אצל אשתור [לעיל, הערה 17], ג, תעודה נב, עמ' 89-90), נזכרת בשנת 1378 משפחת רופאים בפסטאט: יעקב, בנו אברהם, ושני בניו שר שלום ונתנאל.
- 166 הלה היה עשיר גדול ושימש מוכס. הוצא להורג בשנת 1029 להג'רה (1619-1620). ראו: ש"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), ס' ע, עמ' רמו; דברי יוסף (לעיל, הערה 13), עמ' 308, 400-401; ש' שטובר, "על דבר המוכסין אשר במצרים": יהודים בעסקי החכירות במצרים העות'מאנית, פעמים, 38 (תשמ"ט), עמ' 77.
- 167 לדיון בסדר הדורות של משפחת החכמים והרופאים לבית סכנדרני ראו: ר"א בן שמעון, ספר טוב מצרים: רבני מצרים וגאונים, ירושלים תרס"ח, ה ע"א – ז ע"א; הירשברג (לעיל, הערה 3), עמ' 577, הערה 3. באוסף מוצרי (V 392.3) השתמר שטר של פלוני למשפחת סכנדרני. ש' שטובר קורא את השם הנזכר בתחילת השטר: 'עלי ו' החכם השלם כמה"ר אלעזר סכנדרני' (דברי יוסף, שם, עמ' 401, הערה 10), והוא מזהה אותו עם עלי בן אלעזר הרופא הנזכר כאן. ואולם שטר זה קרוע בראשו. ראיתו במקורו בספריית האוניברסיטה בקמברידג' וכל שניתן לקרוא משורה זו כיום הוא: '...[החכם הנעלה כמה"ר]... [ה]חכם השלם כמה"ר אלעזר סכנדרני זלה"ה'. האחים ר' אברהם סכנדרני ואבא סכנדרני נזכרים כנראה ברשימת שמות שהשתמרה באוסף מוצרי (III 26). בצד א' הובא קיצור של כללי הרמב"ם לסדר טהרות. בעמוד ב', שאיננו מתועד בקטלוג מוצרי, ישנם שרבוטים ותרגילי כתיבה, וכן רשימת שמות: 'אבא סכנדרני', 'אברהם סכנדרני' ועוד שמות רבים, קצתם המוכרים לנו ממקורות אחרים בני אותו הזמן. עוד אציין כי 'אברהם סכנדרני' חתום על קרע קטן השמור באוסף הגניזה בקמברידג' (T-S NS 34.148).
- 168 'ליד החכם כמה"ר יוסף סכנדרני פצה פ יום אלב' א' לחשוון, ברישום משנת ש"ח (ENA NS 1.57). א' בחשוון ש"ח (2.11.1587) אכן חל ביום ב'. ר' יוסף סכנדרני נזכר גם ברישום מטבת ש"ט: 'וצל פצה יד עלי יד כמה"ר יוסף סכנדרני "צ' (T-S NS 226.184, 2v).
- 169 ראו: הקר, לדמותה (לעיל, הערה 1).
- 170 'איצה וצל ליד חכם כמה"ר אברהם סכנדרני נר"ו שריפי ענו נ פצה ופצה יז' (=וגם הגיע לידי החכם כמה"ר אברהם סכנדרני נר"ו שריפי אחד, בעבורו 50 פצה, ר"ע 17 פצה; T-S AS 199.11, א ע"א), ועוד. שנות חייו המדויקות אינן ידועות לי.
- 172 על ר"א סכנדרני (השני) ראו: שם הגדולים לחיד"א וטוב מצרים (לעיל, הערה 167), בערכו; ש"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 67-68; דברי יוסף (לעיל, הערה 13), עמ' 15-16; מ' בניהו, 'רבי אברהם סכנדרני, פירוש על תשובה שלרמב"ם', ספר זכרון להרב יצחק נסים, בעריכת מ' בניהו, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' רצא-שיד (למידע ביוגרפי ראו בעיקר בעמ' רצא-רצה).

השנייה. ר' אברהם הותיר אחריו תשובות בהלכה¹⁷³ ודברי תורה אחרים.¹⁷⁴ אנו גם למדים על התעניינותו בקבלה, שכן העתיק כמה כתבי יד העוסקים בקבלת האר"י.¹⁷⁵ סמכרי מציג אותו כפטרונו וכמיטיבו ומספר שנפטר בט' באלול ה'ת"י (1650).¹⁷⁶ גם בנו של ר' אברהם סכנדר נזכר בפנקס: 'וצל מן דאלך ליד צבי חכם כה"ר אברהם סכנדר י"צ פצה כ בדכרו יום אלד' ז' פי שהר תשרי ה'שנ"ט' (=התקבל מזה לידי בנו של החכם כה"ר אברהם סכנדר 20 פצ'ה בהזכרתו, יום ד' ז' בתשרי השנ"ט).¹⁷⁷

מלבד החכמים שנודו עד עתה, נזכרים בדפי הפנקס שני חכמים נוספים מחכמי הדור, שניהם חכמים ממוצא זר. הראשון הינו ר' יהודה חאמי.¹⁷⁸ כמה מתשובותיו ומהסכמותיו לתשובות של אחרים נדפסו בשו"ת ר' מאיר גאויזון.¹⁷⁹ שם גם נדפסה איגרת מר' מאיר גאויזון אליו,¹⁸⁰ ובה מבקש ר"מ גאויזון את חוות דעתו של ר"י חאמי על שני פסקים שכתב. דברי תורה ממנו מובאים אצל בן דורו ר' חיים חברייא.¹⁸¹ השני הוא 'כה"ר דוד עדני'.¹⁸² הוא נזכר בין חכמי קהיר בסוף המאה השש עשרה¹⁸³

173 לתשובות שלו ראו: ר' מרדכי הלוי, ספר דרכי נועם, ונציה תנ"ז, סי' נו; ר' אברהם בן מרדכי, ספר גנת ורדים, קושטא תע"ו-תע"ז, כלל ב, סי' ח; ר' חיים נסים רפאל מוצירי, ספר באר מים חיים, שאלוניקי תקנ"ד-תקע"ד, יורה דעה, סי' ט, T-S NS 104.18. הסכמה של ר"א סכנדר לפסק של ר' חיים כפוסי השתמרה בשו"ת ר"ח כפוסי (לעיל, הערה 26), ונדפסה אצל ליטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 49-51. פירוש של ר"א סכנדר על תשובה של הרמב"ם נדפס אצל בניהו, סכנדר, שם.

174 דברי תורה ממנו מובאים בכ"י אוקספורד, בודלי 186 Opp. Add. Qu. (מספר 2553 בקטלוג נויבאוואר-קאולי), דפים 1, 23, 32, 41, 41, 41, 41, 51, 56, 67, 78. על ר' אברהם סכנדר, תשובותיו ודרשותיו, ראו עוד: שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 67-68.

175 ראו: י' אביב"י, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח, א, עמ' 81-83, 90-91, 106-107, 183-186, 380; ב, עמ' 848-849.

176 ליטמן (לעיל, הערה 3), עמ' 40, הערה 71, מציין שנולד בשנת 1565 אך אינני יודע מקור לכך.

177 T-S NS 226.184, 2v. ז' בתשרי שנ"ט (7.10.1598) אכן חל ביום ד'. הלה נזכר כנראה גם בהמשך: 'וצל ליד צבי אלחכם נר"ו' (T-S AS 199.11).

178 T-S AS 199.11, 1r. ראו עליו: דברי יוסף (לעיל, הערה 13), עמ' 415; שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 76.

179 שו"ת ר"מ גאויזון, שם, סי' ט, י, יב, כז, לז, מח.

180 שם, ב, עמ' רצט-ש.

181 כ"י אוקספורד, (לעיל, הערה 174) דפים 3, 25, 31א.

182 'איצה וצל לכה"ר דוד עדני י"צ לתמיד פצה ג' (ENA 2917.3, 1r); הרישום משנת שנ"ד). רישומים נוספים עליו הם משנת שס"ד (ENA NS 29.11).

183 שו"ת ר"ח כפוסי (לעיל, הערה 26), 115 ע"א. וראו גם: שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 73. חכמים אחרים יוצאי עדן התיישבו בארץ ישראל במאה החמש עשרה ובהם ר' סעדיה ב"ר דוד עדני ור' שלמה עדני (1567-1624) בעל 'מלאכת שלמה' על המשנה. על יהודים מעדן בצפת במאה השש עשרה ראו: א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 112; א' דודסון,

ונטל חלק בגוף שהנהיג את הקהל.¹⁸⁴ הקהל המוסתערבי אפשר אפוא למהגרים מבחוח לתפוס עמדות הנהגה לא רק בתחום הדתי¹⁸⁵ אלא אף בתחום רגיש יותר – ההנהגה ה'חילונית'.

חכם אחר שנזכר בפנקס הוא ר' סדיד.¹⁸⁶ הלה זכה לתמיכה מקופת ההקדש לרגל נישואי בנו: 'איצה לחכם כה"ר סדיד פצה כ מוסעדה פי זואז אבנו'¹⁸⁷ (=גם לחכם כה"ר סדיד 20 פצ'ה, עזרה לנישואי בנו). רישום אקראי זה חושף בפנינו מבט חטוף על חיי היומיום של המוסתערבים בקהיר. אחד מחכמי הקהל הביא את בנו בברית הנישואין וכל בני הקהילה ראו עצמם שותפים בשמחה (או כך לפחות סברו גבאי ההקדש). עוד נזכרים בפנקס החכמים יצחק כהן,¹⁸⁸ אליה כהן,¹⁸⁹ יצחק נועיניע,¹⁹⁰ חכם שרק¹⁹¹ וחכם כאזאני¹⁹² שנזכר לעיל.

בין החכמים הנזכרים בחשבונות ההקדש ישנם גם חכמים שאינם מוסתערבים כדוגמת ר' אברהם מונסון. הזכרנו לעיל כי החכמים לבית סכנדרי היו כנראה ממוצא ספרדי.¹⁹³ בדפי החשבונות של השנים שי"א–שי"ד נזכר גם חכם אשכנזי אחד: 'לחכם

חכמי צפת בין השנים 1540–1615: מעמדם הדתי והחברתי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע, עמ' 36.

- 184 ראו בתעודה המתפרסמת אצל הקר, לדמותם (לעיל, הערה 1).
- 185 כמו משרת הדיין שאוישה כאמור זמן מה בידי חכם ספרדי (מהריק"ש), וראו לעיל.
- 186 אולי אפשר לזהותו עם ר' אלעזר סדיד[?], שדברי תורה ממנו מובאים בכ"י אוקספורד, (לעיל, הערה 174), דפים 1א, 3א, 55א, 60א, 64ב. במסמכי גניזה מתקופה זו מופיע שם זה כמה פעמים. וראו הערת אשתור (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 29: 'השם סדיד היה בימים ההם נפוץ מאד בקרב יהודי מצרים וסוריה'.
- 187 T-S NS 225.74
- 188 'מן גיהת חכם יצחק כהן י"צ פצה ה' (T-S NS 225.74). אחד מבתי ההקדש נקרא על שמו: 'פי בית חכם יצחק כהן י"צ' (T-S NS 223.73). אכן, לעתים הוא נזכר ללא התואר 'חכם'. למשל: 'מן חמאת אלכסתל עלי יד כ"ר יצחק כוהן' (=מחמותו של אלכסתל, על ידי כ"ר יצחק כהן'; ENA NS 1.57, 1v); 'בית ר' יצחק כוהן' (Or. 1080 J 253).
- 189 T-S NS 225.74. לעתים הוא נזכר בשם 'חכם אלייה' בלי שם משפחה, כגון ברישום מפרשת תולדות שנ"ח שבצדו האחר של הדף: 'איצה וצל עלי יד ר' עבוד לחכם אלייה פצה ה' (=גם שולם באמצעות ר' עבוד לחכם אלייה 5 פצ'ה). כאשר הרישום מתייחס לבית שעל שמו ולא אליו ממש, הושמט התואר חכם: 'בית ר' אלייה כהן' (Or. 1080 J 253); רישום מתמוז ש"ן).
- 190 JTS MS 9160.9, 2r. לשם זה השווה השם 'אב[רהים] נענאע' הנזכר בתעודה מן המאה השש עשרה בערך, שפרסם אשתור (לעיל, הערה 17), ג, תעודה עב, עמ' 136.
- 191 'חכם שרק' נזכר בשנת שס"ד (ENA NS 29.11, 2r), ללא אזכור שמו הפרטי. שמא אפשר לזהותו עם ר' חיים שארקי שהיה מחכמי אלכסנדריה (ראו: שו"ת ר"מ גאויזון [לעיל, הערה 43], עמ' 75).
- 192 T-S NS 226.184; רישום משבט שנ"ח. על אפשרות לזיהויו, ראו לעיל, הערה 43.
- 193 ראו להעיר כי מסורת זו נמסרה אמנם מפי בן הקהל, יוסף סמכרי, אך היא מאוחרת יחסית (השליש

אשכנזי¹⁹⁴ ג'דיד ב'¹⁹⁵ (=לחכם אשכנזי שני ג'דיד). קשה לקבוע מה היה טיבו של התשלום, בסך נכבד של שני ג'דיד: האם זו הייתה תמיכה בחכם במסגרת החזקתם של תלמידי חכמים או שמא פירעון של חוב שהיה הקהל חייב לו? השם אשכנזי היה נפוץ למדי בקרב יהודי מצרים בתקופה זו¹⁹⁶ ועל כן לא ניתן לזהות חכם זה. מסגרת הזמנים מאפשרת להעלות השערה זהירה, שמדובר בר' יצחק אשכנזי, האר"י, שעדיין ישב בקהיר באותה תקופה,¹⁹⁷ או שמא בר' בצלאל אשכנזי, אך אין בידינו לבסס השערות אלה.

2. מקורות ההכנסה של החכמים

דפי הפנקס עשירים ברישומים של תשלומים לחכמים בקהל, אך טיבם של התשלומים אינו ברור כאמור עד תום. נראה שברוב המקרים מדובר בסיוע כספי שניתן לחכמים במסגרת החזקתם של תלמידי חכמים או כחלק מן התמיכה הכללית בעניי הקהל. מסתבר שתמיכה זו לא הגיעה לכדי משכורת של ממש, ורק דיין הקהל ו'מרביץ התורה' קיבלו משכורת. לאור זאת יש לברר מה היו מקורות הפרנסה של החכמים. הדעת נותנת כי מקור ההכנסה העיקרי של החכמים היה מסחר בענפים שונים, וידוע שרבים מחכמי הדור

- האחרון של המאה השבע עשרה) ויש מקום להסתפק בה. אציין עוד כי בדפי הפנקס נזכר כנראה גם אדם ממוצא פורטוגלי: יצחק פרדוגו (T-S NS 225.74).
- 194 המילה דהויה למדי ואפשר שיש לקרוא 'אשכנזי'. לכתוב 'אשכנזי' השוו: T-S AS 295.97, דף חשבונות שנזכר בו בין השאר 'ח"ר (=חכם ר') יאודה אשכנזי.
- 195 T-S Ar. 30.279
- 196 ראו: א' דוד, 'הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י', דברי הכנס הבינלאומי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י), ירושלים תשנ"ב, עמ' 295; הנ"ל, 'בין אשכנזי למזרח במאה השש עשרה: יהודי אשכנזי בארץ ישראל ובמצרים לאורה של הגניזה הקהירית', ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, בעריכת י' הקר ואחרים, ירושלים תש"ע, עמ' 316–317.
- 197 על אזכוריו של האר"י במסמכי גניזה, ראו: E.J. Worman, 'Un document concernant Isaac Louria', *Revue des études juives*, 57 (1909), pp. 281–282; א' שוחטמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים', פעמים, 204–205; עמ' 64–56; מ' בניהו, 'תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר שלאר"י ועל בני משפחתו (תשמ"ג)', עמ' 16; עמ' 64–56; מ' בניהו, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' רכה–רנג; דוד, הלכה, במצרים', ספר זיכרון לרב נסים, בעריכת מ' בניהו, ד, ירושלים תשמ"ה, עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 135–137; הנ"ל, 'עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה', עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 135–137; הנ"ל, בין אשכנזי למזרח, (לעיל, הערה 196), עמ' 323–325, ועוד עמדי בכתובים.

הספרדים עסקו בפעילות מסחרית.¹⁹⁸ לעתים לא עסקו החכמים בעצמם במסחר אלא החזיקו מורשה ('פאטור') שניהל בעבורם את עסקיהם וכך יכלו להתפנות ללימודם.¹⁹⁹ נראה שלפחות מקצת החכמים המוסתערבים עסקו בחקלאות.²⁰⁰ מן הרישומים שבפנקס ניתן לדלות מלאכות נוספות שהחכמים עסקו בהן.

לעיל הזכרנו את ר' משה עטייה, שהוכתר בתואר הנכבד 'כמה"ר'. תואר זה, שנעשה בו שימוש רק כלפי החכמים לבית סכנודי וכמה חכמים בודדים נוספים, מעיד על מעמדו הרם של ר' משה עטייה בקרב הקהל המוסתערבי. ר"מ עטייה מוכר גם מן המקורות הספרותיים של התקופה (במקורות מופיע שמו גם: עטיאה). בשנת שמ"ח הסכים לפסק של ר' יעקב קשטרו,²⁰¹ ובשנת שנ"ה חתם על גביית עדות במצרים.²⁰² באותה שנה שבה הסכים לפסק של ר"י קשטרו תועדו לפחות שני תשלומים שלו לקופת הקהל המוסתערבי. האחד נגבה באמצעות ר' שמואל תאג'ר, גבאי מסור של הקהל שנזכר רבות ברישומי הגזבר, והאחר נגבה באמצעות אדם בשם יום טוב אלאחדב.²⁰³ ברישום הראשון הוא מכונה 'אלחכם כ'מ'ה'ר' משה עטייה, ובשני רק 'אלחכם עטייה נ'ר'ו'.²⁰⁴ עולה מכאן כי 'חכם עטייה' סתם הוא כנראה ר' משה עטייה. אם כן, מסתבר

198 ראו למשל: דוד, הלכה, שם, עמ' 296–297. לצד המסחר, מציין דוד גם את העיסוק בתיווך או בחכירה של מכסים.

199 באיגרת משנת ה'ת' (1640) מאחל הכותב, ר' עזריה זאבי, שטיפל בכספיו של הנמען ר' יצחק קאשטרו: 'ה' יפתח לו (=לנמען) שערי ברכה במעות האלו באופן שיוכל להסתלק מפתחי שוערים בעיר מצרים לשקוד על דלתות התורה כל היום יפוצו מעינות תורתו לכל עובר' (T-S 20.67). אעיר עוד כי בש"ת המב"ט (לעיל, הערה 102), ב, ס' כה, מתועדת ביקורת שהשיעו אנשים בצפת על תלמידי חכמים בעיר העוסקים במשא ובמתן או 'במלאכת הבגדים' על חשבון לימודם.

200 כגון ר' משה הדיין בתחילת המאה השש עשרה. באיגרת הידועה של ר' יוסף אסקנדראני ותלמידיו מצפת לנגיד היושב במצרים הם קובלים על כך שבניגוד להתמדתם בתורה, ר' משה מסיח דעתו מן הלימוד הואיל והוא מטפל בתוצרתו החקלאית: 'לא כמו שעושה כ"ר משה שיוצא לכפרים להביא דבש הדבורים שלו ופעם יוצא להביא תירושו ויצהרו וכרמלו...' (כ"י וושינגטון, אוסף פריר, מס' 50).

201 שו"ת אהלי יעקב (לעיל, הערה 26), סי' יח.

202 שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 86.

203 הלה נזכר באיגרת שכתב אברהם הכהן שולאל, בן למשפחת הנגידיים הידועה (T-S 13 J 20.30); האיגרת נדפסה אצל דוד [לעיל, הערה 142], עמ' 412–413, והוא התייחס כנראה למשפחה מגרבית שישבה בקהיר. הרב רפאל אבן שמעון קובע ביחס למשפחת אלאחדב (או אלאחדב): 'ונראה שהמה היו מק"ק מערבים במצרים כי יש הרבה ממשפחה זו בערי מערב הפנימי עד היום' (טוב מצרים [לעיל, הערה 167], ערך מה"ר יצחק נ' אלאחדב, כ ע"ב; ובעקבותיו גם ליטמן [לעיל, הערה 5], עמ' 132–133). א' דוד, לעומת זאת, רואה בשם 'אלחדיב' שם משפחה ספרדי (דוד [לעיל, הערה 127], עמ' 63). קשה לקבוע אם זיקתה של משפחת אלאחדב לקהל המוסתערבי הסתכמה בשכירת דירה מן הקדש של הקהל, או שמא התערתה המשפחה באופן מלא בקהל.

204 ENA NS 1.57, 2r, 2v

שיש לזהות את 'חכם עטייה', גבאי בית הכנסת ('ג'אבי כניס') שנזכר בדפי הפנקס בשנת ש"ס,²⁰⁵ עם ר' משה עטייה, החכם הקהירי המוכר. ר"מ עטייה שימש אפוא לפרנסתו גבאי בית הכנסת המוסתערבי בקהיר. השימוש במונח הערבי 'ג'אבי' מעיד כי מתוקף תפקידו היה צריך לגבות את כספי הנדרים והנדבות של מתפללי בית הכנסת. תפקיד זה מעצם טיבו נמסר בדרך כלל לאנשים מהימנים ובעלי מעלה שזכו לאמון הציבור. חכם עטייה נפטר בירושלים לא יאחר משנת שע"ו.²⁰⁶ מקור הכנסה אחר של חכמים מוסתערבים היה מקצוע הרפואה. לצד החכמים לבית סכנדר, שהיו כאמור גם רופאים, עסקו ברפואה חכמים נוספים בקהל.²⁰⁷ כך נזכר למשל ביחס לראש הקהל המוסתערבי, ר' עובדיה כהנא. אחר מותו המשיכה אלמנתו לקבל תמיכה מקופת ההקדש. בכסלו שני¹ כתב הגזבר כי סך מסוים הועבר ל'אלמנת חכם'²⁰⁸ הרופה[!]²⁰⁹ עובדיה כאהנה זל'²¹⁰

205 ראו לעיל, ליד הערה 105.

206 שו"ת ר"מ גאויזון (לעיל, הערה 43), עמ' 86. שוחטמן ציין את אזכורו של ר"מ עטייה בכ"י ניריורק, ENA NS 1.57 (שם, הערה 455), אך לא קשר בין דף זה לבין דף אחר מפנקס ההקדש באוסף אדלר בניו יורק (ENA 2917.3), הנזכר אצלו במקומות אחרים (למשל שם, עמ' 70, הערה 163, ושם בטעות: 2917.4), ואף לא עמד על טיבן של תעודות אלה ומשמעותן. דפי פנקס ההקדש השמורים בקמברידג' אינם נזכרים כלל אצל שוחטמן.

207 על ריבוי הרופאים בקהילה היהודית המוסתערבית בקהיר בתקופה הממלוכית מעיד למשל מכתבו של ר' [יוסף ב"ר] אליעזר מירושלים לידידו במצרים, כנראה משנת 1380 (T-S 16.46; נדפס אצל אסף [לעיל, הערה 17], עמ' 190-194; ושוב אצל א' דוד, שאלו שלום ירושלים: אסופת איגרות עבריות בעניינה של קהילת ירושלים ויהודיה בתקופה הממלוכית, תל אביב תשס"ג, עמ' 49-54). הנמען מתבקש לדרוש בשלום שני רופאים הנזכרים בשם, [ובש]לום שאר הרופאים' (אסף, שם, עמ' 193). על רופאים יהודים במצרים בראשית התקופה העות'מאנית ראו למשל: א' בשן, 'חיי הכלכלה במאות ה-16-18', תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914), בעריכת ז"מ לנדאו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 105-107. רופאים יהודים רבים נזכרים בחיבור של גילדת הרופאים והגלבים ('טריקה אלדונוניה') שהתחבר במצרים בסוף המאה השש עשרה או בתחילת המאה השבע עשרה. בחיבור נאמר שבשורות הגילדה היו גם יהודים (ג' בר, 'שירה אנטייהודית במצרים העות'מאנית', פעמים, 16 [תשמ"ג], עמ' 27). על רופאים יהודים בכלל בארצות האסלאם בימי הביניים ראו למשל: M. Meyerhof, 'Mediaeval Jewish Physicians in the Near East, from Arabic Sources', *Isis*, 28 (1938), pp. 432-460

208 נראה לי ש'אלמנת חכם' כאן הוא צירוף ששימש תואר קבוע בלשון התקופה לאלמנות של אישים משכבת החכמים. ראו למשל מה שנאמר ל'אלמנת ר' בנימין אשכנזי': 'למה תנשאי והרי את אלמנת חכם לא תמצא שוה לו וכלי שנשתמש בו קודש איך ישתמש בו חול' (ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, שאלוניקי שני¹-ד-שני¹, יורה דעה, סי' קה; וראו: בבלי, בבא מציעא פד ע"ב). על אלמנות חכמים במאה השש עשרה והדאגה לפרנסתן ראו במקורות הבאים: מכתב מר' יוסף קארו אל גביר במצרים, שבו הוא מבקש ממנו לתמוך בג'מילה אלמנת ר' שלמה סיריליו (T-S 13 J 24.28); פורסם אצל אסף [לעיל, הערה 17], עמ' 257; מעשה בית דין העוסק בפירעון כתובת אסתר, אלמנת ר' משה קאשטרו, מחכמי ירושלים (כ"י אוקספורד, בודלי Heb. e 97.57; פורסם אצל א' דוד, 'עוד לתולדותיו של ר' משה קאשטרו - מחכמי ירושלים במאה הט"ז לאור מסמך מן הגניזה', תעודה,

שכיחות העיסוק ברפואה בקרב העלית המוסתערבית מתועדת גם בדורות קודמים.²¹¹ לדוגמה, בשטר בערבית-יהודית משנת 1409 בקירוב, שנשמר בארכיון הקהילה בקהיר, נזכרים שלושה רופאים: דוד בן יעקב, צדקה בר' אברהם הכהן ומשה בר' ירושלים הכהן.²¹² בשנת רפ"ז (1527) פרץ סכסוך בין המוסתערבים למגורבים בקהיר. מבין הנציגים של הקהל המוסתערבי שעמדו לפני רדב"ז, שנתבקש לדון בין הצדדים, מתוארים שלושה במפורש כרופאים (): עבד אלוואחד הכהן,²¹³ עבד אלעזיז החזן ()²¹⁴ וזכי. נציג רביעי, יוסף אלאסכנדראני, הוא כנראה ר' יוסף סכנדרני הנזכר לעיל, ונראה אפוא שארבעה מתוך חמשת הנציגים היו רופאים.

שכיחות הידיעה בחכמת הרפואה בקרב חכמי הקהל יש בה כדי להעיד לא רק על מקורות הפרנסה אלא גם על אופי השכלתו של החכם המוסתערבי באותם ימים. השכלה תורנית והשכלה מדעית-רפואית הלכו יד ביד בציבור זה.

ז [תשנ"א], עמ' 350–351); מכתב מג'מילה אלמנת המקובל ר' יהודה חלאוה אל אחיה ישועה ויעקב זלמאטי (CUL Or. 1080 J 161); פורסם אצל א' דוד, 'תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ-ישראל ויהודי מצרים במאות ה"ז–ה"ז', קתדרה, 59 [תשנ"א], עמ' 35–36); מכתב שבו נזכרת 'אלמנת החכם כמה"ר יעקב חמי' (T-S 13 J 24.21); פורסם אצל א' דוד, 'לתולדות חכמים בירושלים במאה השש-עשרה (לאור מסמכים חדשים מן הגניזה הקהירית)', שלם, ה [תשמ"ז], עמ' 243–248). אלמנות חכמים נזכרות גם אצל ר' יוסף מטרנני, תשובות ופסקי מהר"ט החדשים, ירושלים תשל"ח, סי' ט; ר' יום טוב צהלון, ספר שאלות ותשובות, ונציה ת"ד, סי' קעד (אלמנת ר' משה בירב); ר' שלמה בן אברהם הכהן, ספר שני משאלות ותשובות, ונציה ש"ב, סי' קכז (אלמנת ר' יהושע בן עזרא).
209 הצורה 'רופה' במקום 'רופא' כבר מתועדת בתעודה מן המאה האחת עשרה. נזכר בה 'יוסף הפרנס הרופה' (T-S 10 J 8.7); התעודה נזכרת אצל א' ברקת, שפירי מצרים: ההנהגה היהודית בפוסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 52, 62).
210 T-S NS 225.74. אישה זו נזכרת גם בהמשך, בשנת ש"ח: 'איצה וצל מן אלמנת חכם כהר עוב[די]ה כהאנא] פצה פ' (T-S NS 225.73).
211 ראו: אשתור (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 173–175. בעמ' 175 מונה אשתור עשרים ושלושה רופאים במצרים ובסוריה בשנים 1380–1514 ואפשר להוסיף עוד על רשימתו.
212 השטר נדפס (ללא תרגום) אצל, J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 1, Cincinnati 1931, pp. 432–434. צילומו מצוי באוסף ישראל בן-זאב בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, תיקייה 25. לדיון בתעודה ראו גם: אשתור, שם, ב, עמ' 27–28.
213 הלה נזכר גם בתעודות ערביות מגניזת קהילת קהיר. בין התעודות (אוסף קהילת קהיר [לעיל, הערה 117]), תעודה (71) שמור שטר הקדש משנת 925 להג'רה (1519–1520) מאת עבד אלוואחד הרופא המכונה אבן אלסיקאניה (במקור: (.

214 שטובר (לעיל, הערה 3), עמ' 110 (המקור הערבי); עמ' 114 (התרגום).

ד. סיכום

דפי הפנקס שסקרנו כאן מעלים בפנינו תמונה חיה של המוסתערבים בקהיר במחצית השנייה של המאה השש עשרה. מתוך מאות הרישומים של ההכנסות וההוצאות עולה ומזדקרת דמותה של חברה תוססת, מאורגנת, בעלת ערכים ברורים של תמיכה בלומדי תורה ובנזקקים. בדומה לקהלים אחרים באימפריה, התמקד הקהל בדאגה לצרכיו שלו – תמיכה בעניי הקהל, מימון פעילותם השוטפת של בית הכנסת ושל שכירי הקהילה, ומתן תמיכה לשכבה התורנית בקהל. עם זאת, המבט גם היה מופנה החוצה, אל החלש והזר. ידו של הגזבר לא הייתה קפוצה מלתת סיוע לעוברי דרך ולמהגרים שהתיישבו בקהיר באופן זמני או דרך קבע. דפי הפנקס מסייעים בידינו לשרטט לראשונה את דמותה של העלית התורנית של המוסתערבים בקהיר, ותורמים להבנת פעילותו של מוסד ההקדש בציבור זה ככלי מרכזי לניהולו הכלכלי של הקהל.

נספח א

שטר חוב להקדש קהל המוסתערבים בקהיר, שכ"ד (1564)

שטר זה עוסק בפשרה בין גזברי ההקדש של הקהל המוסתערבי ובין סלימאן צפי, אחד הדיירים בבתי ההקדש, על פריסת חובותיו לקופת ההקדש. על השטר חתומים שני עדים, עובדיה חזן ודוד חניך. אין לדעת אם היו אלה גזברי ההקדש או אישים אחרים בקהל ששימשו עדים להתחייבותו של צפי. 'דוד חוניך' גם נזכר ברישומי הגזבר משנת שמ"ח ומשנת שס"ד.²¹⁵

סכום השכירות של צפי נקבע לתשעה מאידי לחודש. בנוסף לדמי שכירותו, מוטל היה על צפי לפרוע חוב קודם להקדש בסך מאה עשרים ושלושה מאידי. גזברי ההקדש פרסו לו את החוב על פני כשבעה חודשים וחצי. הוסכם כי בכל חודש ישלם צפי שישה עשר מאידי: תשעה מתוכם דמי שכירות ושבעה לפירעון חובו. הסכום החודשי, כך נקבע, ישולם בתשלום שבועי של ארבעה מאידי.

כדרך ללחוץ על צפי לעמוד בהתחייבותו הפעילו הגזברים שלושה מנגנוני איום. הראשון היה הטלת חרם על צפי אם לא ישלם במועד (שורה 11). תוקפו של החרם יפוג רק אם יעזוב את הדירה. למעשה מדובר כאן באיום חלול מתוכן שערך רטורי בלבד, שכן אין מדובר בנידויו בידי כל בני הקהילה אלא בחרם שנוהג האדם על עצמו ללא פיקוח חיצוני. המשמעות העיקרית של האיום הזה איננה חברתית אלא סקרלית. משמעה כי חלה על האדם הקטגוריה הלשונית של 'מנודה' או 'מוחרם'. בתודעת בני הזמן היה החרם הארצי כמין בבואה של החרם של מעלה, ועל כן היה בו כדי להטיל אימה על המוחרם.²¹⁶ סנקציה יעילה יותר הייתה השבעתו של צפי ב'שבועה חמורה' לקיים את ההסכם.

215 הוא נזכר בשנת שמ"ח ביחס לתשלום 13 פצה שהעביר סעיד אלג'באלי לידי חכם הקהל (מן סעיד ג'באלי ליד אלחכם נר"ו פצה יג מן גהת (=מחשבון) ר' דוד חוניך'; ENA NS 1.57, 2r), ובשנת שס"ד כנוכח בעת הטיפול בירושת יוסף עדני (ENA NS 29.11). א' דוד פענח את חתימתו של דוד חניך בשטר באוסף מוצרי הנדפס להלן באופן שגוי וראה בו אדם אשכנזי (דוד, בין אשכנז למזרח [לעיל, הערה 196], עמ' 312, הערה 18).

216 אנו מוצאים במקורות מן התקופה כי אנשים שהוטל עליהם נידוי פחדו מאוד מתוצאותיו. בקהל פליבנה (Pleven, בולגריה) איימו אנשים מן הקהל להחרים את הפרנס מאיר ארואטי אם לא ישלם מכיסו את הכספים שהופקדו בידי עבדו תשלום המסים ואבדו בשרפה. האיום בחרם עורר פחד בלב הפרנס: 'קמו עליו אנשים מהק"ק (=מהקהל קדוש) הנזכר שישלם המעות ואם לא שיחרימוהו... ובהי' [ת] שהי' [ה] זה

באמצעות שני המנגנונים הללו הועבר הפיגור בתשלומים של הדייר מן התחום של 'בין אדם לחברו' (גזל הכסף המגיע להקדש) לתחום של 'בין אדם למקום', המאיים יותר על הבריות (החומרה הן של הפרת שבועה הן של החרם).

לבסוף, השתמשו הגזברים גם באמצעי נוסף. בנוסח השטר נכתב סעיף המתיר לגזברים לפנות את צפי מנכס ההקדש אם יפגר בתשלומיו 'על ידי גוים' (שורה 12), כלומר, באמצעות הוצאת צו מבית הדין השרעי המורה לו לעזוב את הדירה. סעיף זה הוכנס להסכם באופן מפורש כדי למנוע טענה עתידית שהגזבר עובר בכך על איסור הליכה לערכאות של גויים. בנוסף לכך נקבע כי 'כל מה שיפסיד על יציאתו בגוים' (שם), דהיינו הוצאות המשפט בבית הדין השרעי, ישלם התובע באופן מלא.

אוסף מוצרי, VII 32.1 ע"א²¹⁷

1. בפנינו עדים חתונ[מי] מטה [הו]דה סלימאן צפי שהוא חייב להקדש של
2. קהל המסתערב י"צ [מא]ה ו[ש]לו[שה] ועשרים מאידי מצד שכירות
3. העלייה ש[הוא] ד[ר] בה ע[תה] והם זולת מה שחייב להקדש הנז' מקודם
4. לכן מצד שכירות העלייה הנז' ומעתה זקף עליו סלימאן הנז' סך
5. המאה ושלוש[ה] ועשרים מאידי הנז' חוב גמור מעכשו ונתחייב לפרוע
6. לגזבר ההקדש הנז' בכל חד[ש] ש[שה] ע[שר] מא[י]די ל[שבוע]
7. תשעה מאידי מהם ש[כי]רות הליואן שהוא דר בו שבעלייה [ה]נז
8. [ש]בעה מאידי ינכם מהמאה [וש]ל[ש]ה ועשרים מאידי הנז' והששה
9. עשׂר מאידי הנז' [י]פרעם בכל שבוע א[רבעה] מאידי מדי שבת
10. בשבתו ואם יעבר אי זה שבוע ולא יפרע בו [ארבעה] מאידי [י]
11. כנז' ינהוג עצמו בחרם עד שיצא מהעלייה הנז' ויוכ[ל] ג[זבר]
12. ההקדש הנז' להוציאו על ידי גוים וכל מה שיפסיד על יציאתו
13. בגוים יפרענו לו בשלמות בלי עכוב וערעור כלל וקנינו מיד
14. סלימאן הנז' על כל זה קנין שלם מע[כש]ו מדעתו ומרצונו בלי
15. אונס כלל גם קבל עליו בשבועה [ח]מורה בשי"ת לקיים כל הכ[תוב]
16. עליו לעיל בלי ערעור כלל והיה זה ביום שני ששה עשר יום לחדש

בעשרת ימי תשובה פחד קראהו ורעה לרבי מאיר הנז' [כר]ו' (שו"ת מהרשד"ם [לעיל, הערה 208], חושן משפט, סי' קמד, קד ע"א).

217 [א]: השלמת אות קרועה או דהויה; א': אות שקריאתה מסופקת.

17. תמוז שנת השכ"ד ליצירה²¹⁸ פה [מ]צרים²¹⁹ והכל שריר וקים
18. עובדיה בכהר דוד בכה"ר אלעזר חניך
19. אברהם חזן הלוי

ע"ב:

שטר שכירות סלימאן

צפי חוב קכג מאי²²⁰

לקהל יצו

218 = 6.7.1564.

219 = קהיר.

220 = 123 מאידי.

נספח ב

דף לדוגמה מפנקס גזבר ההקדש

תרגום	T-S NS 225.74r
<p>כ"ר ישראל שאמי התגורר בליואן של ההקדש הידוע בשכנות אלמנת חכם הרופא עובדיה כהאנה ז"ל מחודש כסלו שנת השנ"ו. עבור שכירות כל חודש עשרים נצף. שולם לאלמנה עשרים פצ'ה עבור כסלו</p> <p>שולם להסרת המיתרות²²¹ 11 פצ'ה. עוד שולם לאלמ[נה] ²²²[...] שולם</p> <p>עוד שולם לברירת החיטה שני פצ'ה</p> <p>עוד שולם לאלמנת הרופא ז"ל 18 פצ'ה</p> <p>עוד שולם לכה"ר אברהם חזן בחודש אייר 20 פצ'ה. עוד שולם לכה"ר אברהם חזן בחודש סיון 10 פצ'ה</p> <p>[עוד שולם] לחכירת הבית²²³ 3 פצ'ה, ביום ה', כ"ט תמוז השנ"ו עבור שנת 5 אחרי האלף (=1005 להג'רה, 1596-1597)</p>	<p>סכן כ"ר ישראל שאמי יצ' פי ליואן אל הקדש אלמערוף בגואר אלמנת חכם הרופא[!] עובדיה כהאנה ז"ל מן שהר כסלו שנת השנ"ו ען אוגרת כל שהר עשרין נצף וצל לאלמנה פצה כ' ען כסלו וצל לסיל אלגזאלה פצה יא איצה וצל לאלמ[נה] [...]</p> <p>איצה וצל לתנקיית אלקמח פצה אא איצה וצל לאלמנת הרופא ז"ל פצה יח איצה וצל לכה"ר אברהם חזן שהר אייר פצה כ איצה וצל לכה"ר אברהם חזן פי שהר סיון פצה²</p> <p>[איצה וצל] לחכר אלבית פצה ג יום אל ה' כ'ט תמוז השנ"ו ען שנת ה' בעד אלא//</p>

221 בחשבונות קהילתיים מסוף המאה החמש עשרה נזכרה הוצאה עבור 'שיל גזאלה' (T-S Misc. 8.3) = אשתור [לעיל, הערה 17], ג, תעודה סח). א' אשתור תרגם זאת 'הסרת מיתרות', ואפשר שיש להבין כך גם כאן, ולפנינו מעתק ש-ס המוכר בערבית-היהודית. ואכן, לצד הצורה 'סיל' מתועדת בפנקס גם הצורה 'שיל' ('זשיל תוראב' [=וסילוק עפר]; ENA NS 1.57, 1v). לעומת זאת, באחת מן התעודות שפרסם גיל (ENA 1822a.68) מופיע הביטוי 'מצרוף ללגזאלה', וגיל מתרגם שם: 'spent for al-Ghazala' (גיל [לעיל, הערה 10], עמ' 476). הוא ראה אפוא ב'אלגזאלה' שם פרטי של אישה. המילה 'סיל' כפשוטה היא גם 'שטיפה', והיה ניתן לפרש כי לפנינו תשלום לאישה בשם אלגזאלה עבור שטיפה, אולי שטיפה של בית הכנסת. ואולם דומני שהצעה זו אינה אפשרית. ראשית, המונח 'סיל אלגזאלה' חוזר ארבע פעמים ברישומי הגזבר, בשנים שונות, וקשה קצת להניח שבכל המקרים עסקה אותה אישה במלאכה זו. שנית, השמות 'גזאלה' ו'סת אלגזאלה' אכן שכיחים במסמכי גניזה מן התקופה הקלסית אך במסמכי הגניזה מן התקופה שאנו דנים בה לא מצאתי אזכור שלהם. עוד אעיר, כי ייתכן שהכוונה כאן לע'זאלה, דהיינו כישור (בלאו [לעיל, הערה 7], עמ' 479), ואם כן נזכרת כאן פעולה כלשהי הקשורה לטווייה וכדומה.

222 קרע בדף.

223 או: 'למס הקרקע המוטל על הבית'. ראו: בלאו, שם, ערך, עמ' 138-139.

סך הכול מה ששולם 69 פצ'ה	גומלת אלדי וצל פצה ס'ט'
נשאר עליו [בחוב] 111 פצ'ה לסוף אב השנ'ו	יתבקה עליה פצה ק'יא' לסלך אב ה'ש'נ'ו'
בחודש העיב[ור?] 224	בשהר אלעיב[ור?]
שולם מתוך זה לכה"ר ברוך כהן יצ'ו עבור	וצל מן דאלך לכה"ר ברוך כהן יצ'ו משרוף
הוצאה 225 של משכון	רהן עלי
על סך 40 פצ'ה [...] לכה"ר אברהם חזן בכל	פצה מ ו[ב?] וצללהם 226 לכה"ר אברהם חזן
יום ו'	כל גומעה
חמישה פצ'ה מתחילת ראש חודש אלול	פצה ה' מן אול ראש חדש אלול ה'ש'נ'ו' אלי
השנ'ו עד לסוף אלול בעשרים פצ'ה. נשאר	סלך אלול בפצה כ' יבקה ביד כה"ר ברוך יצ'ו
ביד כה"ר ברוך י"צ 20 פצ'ה	פצה כ'
עוד שולם לכה"ר ברוך כהן י"צ 5 פצ'ה לעובר	איצה וצל לכה"ר ברוך כהן י"צ פצה ה' לעובר
דרך	דרך
לתיקון שתי דלתות חמישה פצ'ה	תסליח ביבאן פצ'ה ה
שולם לכה"ר ברוך כהן י"צ שלושה ג'דיד	וצל לכה"ר ברוך כהן י"צ גדיד תלתה בפצה
[השוים] 136 פצ'ה	קלו
עוד שולם לכה"ר ברוך כהן י"צ מטבע, מאה	איצה וצל לכה"ר ברוך כהן יצ' נקדה פצה ק
פצ'ה.	
שולמה הוצאה על ידי לסילוק החצץ] 10	וצל מצרוף עליי סיל אלח'סבה[?] פצה ו' פי
פצ'ה בחודש אדר	שהר אדר
עוד לסילוק העפר 4 פצ'ה	אניצה] לסיל אלטוראב פצה ד'
כמו כן, לחכם כה"ר סדיד 20 פצ'ה כסיוע	איצה לחכם כה"ר סדיד פצה כ מוסעדה פי
לנישואי בנו	זואז אבנו
סך הכול מה ששולם: 320 פצ'ה	גומלת אלדי וצל פצה ש'כ'
נשאר עליו [בחוב] 51 פצ'ה לסוף אלול השנ'ז	יתבקה עליה בפצה נ'א' לסלך אלול ה'ש'נ'ז'
הזכיר[?] ר' ישראל י"צ ששולם על ידי שמואל	דכר ר' ישראל י"צ וצל עלי יד שמואל
תאגר י"צ לאלבשארי מחשבון החכם	תאגר י"צ לאלבשארי מן גיהת חכם
יצחק כהן י"צ 5 פצ'ה. נשאר עליו [בחוב] 51	יצחק כהן י"צ פצה ה יתבקה עליה פצה נא
פצ'ה לסוף אלול השנ'ז	לסלך אלול ה'ש'נ'ז'
כמו כן עליו תשרי וחשון וכסלו בשישים	איצה עליה תשרי וחשון וכסלו בפצה ס'
פצ'ה. סך הכול נשאר 2110 [?] פ[צה]	אלגומלה ב'//קי פ[צה]

224 מ' פרנקל הציעה להשלים כאן 'אלעיב[ראני]?'.

225 מסופק. אולי יש לקרוא 'משחף', דהיינו ספר (ואם כן לפנינו מעתק: מצחף<מסחף<משחף)?

226 הקריאה והמשמעות אינם ברורים.

[.....] השנ"ח	[.....] ה'שנ"ח
	T-S 225.74v
הועבר לידי ר' ישראל [עבור] חכם אליה כהן	אחת ²²⁷ עלי ר' ישראל חכם אליה כהן י"צ
י"צ עבור אב 15 פצ'ה	ען אב פצה טו
ועבור אלול השנ"ז 20 פצ'ה	וען אלול ה'שנ"ז פצה כ
עוד שולם עבור חכירת הבית 3 פצ'ה ועבור	איצה וצל חכר אלבית פצה ג וסיל תוראב
פינוי העפר 4 פצ'ה.	פצה ד
נשאר עליו [בחוב] לסוף חודש כסלו 69 פצ'ה	[י]תבקי עליה לסלך כסלו פצה ס"ט'
[.....] שני הליוואנים עשרה פצ'ה	[.....]גאפת אלליואנין פצה י
שולם לחכם אליה כהן על ידי ר' עבוד	וצל לחכם אליה כהן ליד ר' עבוד נקדה פצה
מטבע, 4 פצ'ה	ד
פרשת תולדות	פרשת תולדות
עוד שולם על ידי ר' עבוד לחכם אליה 5	איצה וצל עלי יד ר' עבוד לחכם אליה פצה
פצ'ה	ה
[פרש]ת וישלח	[פרש]ת וישלח
נשאר עליו 50 פצ'ה לסוף כסלו השנ"ח	יתבקה עליה פצה נ' לסלך כסלו ה'שנ"ח'
שולם ליצחק פרדוגז פצ'ה אחת. שולם	וצל ליצחק פרדוגז פצה א וצל למעמר
למעמר הפועל פצ'ה אחת.	אלפאעל פצה א
שולם לידי ר' עבוד על שם חכם אליה י"צ 3	וצל ליד ר' עבוד עלי אשם חכם אליה י"צ
פצ'ה	פצה ג
נשאר עליו [בחוב] 45 פצ'ה לסוף כסלו השנ"ח	יתבקה עליה פצה מ'ה' לסלך כסלו ה'שנ"ח'
עוד עליו, טבת ושבט ואדר ואדר שני	איצה עליה טבת ושבט ואדר שני בפצה
בשמונים פצ'ה	פ'
נשאר עליו [בחוב] סה"כ 122 פצ'ה לסוף אדר	יבקה עליה אלגומלה פצה ק'כ"ב' לסלך אדר
שני	שני
עוד עליו ניסן אייר על כל חודש חמישים	איצה עליה ניסן אייר על כֹּל שהר כמסין
שהם במאה פצ'ה. נשאר סה"כ מה שעליו 222	יכונו בפצה ק' יבקה גומלה אלדי עליה פצה
פצ'ה.	ק'ק'כ"ב'
שולם משכירות הבית שגר בו משה	וצל מן אוגרת בית סכן כאן משה

227 על 'חואלה' (העברת כסף או חוב) ככלי פיננסי שבו השתמשו גזברי ההקדש, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 10), א, עמ' 241–242; גיל, ההקדש (לעיל, הערה 10), עמ' 73–74; ואזה (לעיל, הערה 10), עמ' 65.

סאיג בסבב אלתעזיל נקדה שריפי בפצה מח	סאיג בשל פירעון מוקדם ²²⁸ מטבע שריפי ב-48 פצ'ה
וקרצה בפצה לד איצה שריפי בפצה מח	וחובו ב-34 פצ'ה. ועוד שריפי ב-48 פצ'ה
יום אלו' יז' טבת ה'שנ'ח' קל	יום ר' י"ז טבת השנ"ח <סה"כ: 130
איצה וצל עלי יד ר' עובדיה חושאי פלוס כ	כמו כן שולם באמצעות ר' עובדיה חושאי 20
יום אלב' כ' טבת	'פלוס' (=מטבע נחושת) ביום ב' כ' טבת
איצה ליד ר' עובדיה חושאי י"צ פצה כ איצה	עוד [שולם] באמצעות ר' עובדיה חושאי י"צ
עלי יד ר' עובדיה חושאי י"צ פצה כח והו	20 פצ'ה. עוד באמצעות ר' עובדיה חושאי
קרץ יום אלב' כ"ז טבת	י"צ 28 פצ'ה, והוא חוב, יום ב' כ"ז טבת
סח	<סה"כ: >
גומלת אלדי וצל גומלתיין פצה קצח	סה"כ סופית מה ששולם 198 פצ'ה
יתבקה עליה פצה כ"ז לסלך אייר ה'שנ'ח'	נשאר עליו 27 פצ'ה לסוף אייר השנ"ח
וצל פצה ה לסיל תוראב אלד[י]	שולם 5 פצ'ה לסילוק העפר אשר
פל דהליז יתבקה עליה פצה כ'ב' ל[סל]ך אייר	במסדרון, נשאר עליו 22 פצ'ה לסוף אייר.
כארג ר' ישראל מן ס[כנהו] פי אלקאעה יום	ר' ישראל יצא מ[מגוריו] ב'קאעה' ביום ה' א'
אלה' א' א[ייר]	א[ייר] ²²⁹
וצל לרצי בוחירי פצה ז לגאליתו	שולם לרצי בוחירי 7 פצ'ה עבור מס הגולגולת
	שלו

228 או: 'עבור עבודות ניקיון'.

229 א' באייר שנ"ח (7.5.1598) אכן חל ביום א'. אולי יש לקרוא ח' באייר (ואף הוא חל ביום א').

